

Oud@Utrecht

Modecollectie • NSB-burgemeester • Geobiologie

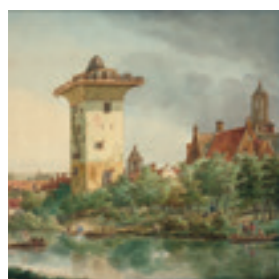
Grote Excursie 2024: Romeinen in Woerden

Op 6 juli a.s. voert de Grote Excursie voor leden van Oud-Utrecht naar Woerden. Thema: de Romeinse aanwezigheid en de Limes in Woerden (castellum Laurium). Daarmee sluiten we aan bij de in Woerden geplande Romeinenweek en het Limes-thema van de onlangs gehouden Van der Monde-lezing door Saskia Stevens. We beginnen de excursie met een uitgebreide inleiding in de Petruskerk, op de plek waar het castellum lag, en bezoeken daarna in groepen Stadsmuseum Woerden. Ook maken we een wandeling en een rondvaart, beide begeleid door Gilde-gidsen met een op deze dag toegespitst verhaal. Meer informatie en inschrijving (vanaf 21 mei) op www.oud-utrecht.nl.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 97e jaargang nummer 2, april 2024 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 5,95 (themanummers € 8,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9), boekhandel Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootleden, jongeren tot 26, U-pashouders € 20,- / bedrijven € 60,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl

Omslag

Cornelis van Hardenbergh, Gezicht vanaf de singel op de stadswal met de Smeetoren (detail), 1818. Zie pagina 4.

HET UTRECHTS ARCHIEF

Agenda

Vrijdag 12 april: Historisch café over Anthony Grolman
De Utrechtse schilder Anthony Grolman (1843-1926) legde in zijn levendige aquarellen het veranderende Utrecht van rond 1900 vast. Paul Krijnen schreef samen met zijn vrouw Jetty veel over hem. **Vrijdag 12 april 2024 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, vanaf 29 maart aanmelden via www.oud-utrecht.nl.**

Woensdag 24 april: Lezing over de patriottentijd in Utrecht
Enige tijd geleden is in Oosterhout het Centrum 1795 geopend. Jurriaan Paulus van Pauwvliet is oprichter van dit museum over de patriottentijd en Bataafse Omwenteling. Daarin komt Utrecht uitgebreid aan bod. **Woensdag 24 april 2024 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis. Toegang € 5,-, vanaf 8 april aanmelden via www.oud-utrecht.nl.**

Vrijdag 10 mei: Historisch café over de Utrechtse popmuzieksce
Met Laurens Ham, docent-onderzoeker aan de Universiteit Utrecht en schrijver van het boek *Op de Vuist* over het Nederlandstalige protestlied, duiken we in de roerige muziekgeschiedenis van Utrecht rond 1980. **Vrijdag 10 mei 2024 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, vanaf 1 mei aanmelden via www.oud-utrecht.nl.**

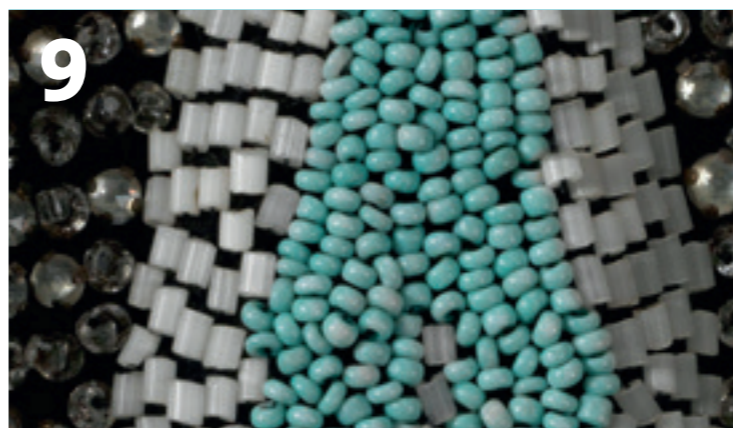

Woensdag 29 mei: Lezing over historische roman Suster Bertken
Wat is bekend over de historische Suster Bertken? Wat speelde er in kerk en politiek tijdens haar leven? Hoe verhouden feit en fictie zich in de gelijknamige roman? Daarover vertelt schrijver Frans Willem Verbaas. **Woensdag 29 mei 2024 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis. Toegang € 5,-, vanaf 8 mei aanmelden via www.oud-utrecht.nl.**

Inhoud

4
Jeroen Kapelle
Tekenmeester
Cornelis van Hardenbergh

9
Ninke Bloemberg
Carla de Jonge, modeconservator
en museumdirecteur

14
Rob Hufen
NSB-burgemeester
Coenraad van der Voort van Zijp

19
Alexander Raat
Wetenschappelijk testament
vanuit de cel

24
Arjan den Boer
Bespreking:
Vondsten uit Fort Vechten

26 Signalementen

Tekenmeester Cornelis van Hardenbergh (1755-1843)

De nu vrijwel vergeten Cornelis van Hardenbergh (1755-1843) behoorde rond 1800 tot de meest vooraanstaande kunstenaars van de stad Utrecht. Van 1780 tot 1832 was hij tekenleraar bij de Fundatie van de Vrijvrouw van Renswoude en vanaf 1801 was hij dat eveneens bij het Gereformeerd Burgerweeshuis. In zijn eigen werk legde Van Hardenbergh vooral eigentijdse rampen vast en het verdwijnende stadsbeeld van Utrecht. Veel van zijn tekeningen zijn vanaf 13 april tot begin juli te bewonderen op de tentoonstelling *De getekende stad* bij Het Utrechts Archief.

Jeroen Kapelle is conservator 19e-eeuwse kunst bij het RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis.

Hoewel Van Hardenbergh het grootste deel van zijn leven in Utrecht werkte en woonde, kwam hij er niet vandaan. Op 4 mei 1755 werd hij in Rotterdam geboren en enkele dagen later vond zijn doop plaats in een van de Nederduits Gereformeerde kerken die de havenstad rijk was.¹ Vader

Wouter Hendrik van Hardenbergh (1722-1786) was wijnhandelaar en samen met zijn vrouw Adriana van Linden (1727-?) en nog zes andere kinderen woonden zij in de Bierstraat. Die straat was gelegen vlakbij de Wijnhaven waar de schepen met buitenlandse wijnen aanmeerden. Cornelis zou de enige van de kinderen zijn die verder ging in de kunst. Tot zijn jeugdvrienden behoorden de Rotterdamse kunstenaars Dirk Langendijk (1748-1805) en Hendrik Kobell jr. (1751-1779).²

Langendijk, die ook geboren was in de Bierstraat, kende de situatie daar goed. Hij en Kobell organiseerden van 1770 tot ongeveer 1773 met andere Rotterdamse kunstenaars bijeenkomsten waar gezamenlijk naar pleister en model werd getekend.³ Die sessies vonden een tijd lang in de Bierstraat plaats boven een stal van de ruituigverhuurder Johan George Immig. Het is waarschijnlijk dat in die periode ook de jonge Cornelis van Hardenbergh zich bij het gezelschap aansloot. Hoe de opleiding van Van Hardenbergh verder verliep, is niet bekend.

Leraar en visueel chroniqueur

Aan het einde van het jaar 1780 solliciteerde Van Hardenbergh op de vacature van tekenmeester bij de Fundatie van de Vrijvrouw van Renswoude aan de Agnietenstraat in Utrecht. Daaruit blijkt dat hij wel een vorm van onderwijs moet hebben gevolgd, want de kennis en kunde van de sollicitanten werden flink op de proef gesteld. Er waren twaalf kandidaten en zij moesten hun bekwaamheid bewijzen op het gebied van 'Ontleedkundig' tekenen

en de 'Teeken- Doorzigt- en Bouwkunde'.⁴ Uiteindelijk werd Van Hardenbergh zonder 'eenige gunst of voorspraak' en 'na een geruimen tijd proeven zijner talenten aan de stichting zelve gegeven te hebben' uitgekozen als de nieuwe onderwijzer teken-, doorzigt- en bouwkunde.⁵ Op de Fundatie gaf hij zijn lessen aan een handvol getalenteerde wezen die waren verkozen uit het Stadsambachtkinderkuis. In Utrecht ontwikkelde Cornelis van Hardenbergh zich van onbekende tekenleraar tot gerespecteerd kunstenaar. In 1783 trouwde hij met de koopmansdochter Wilhelmina Swamborn (1762-1818) en hij trad ook toe tot het Schilderscollege, waar onder leiding van de Utrechtse kunstenaar Cornelis van Schuylenburgh (1758-1827) naar model en pleisterbeelden werd getekend. Tijdgenoten roemden zijn talent: hij 'teekende alles met de meeste vluheid en met dat hooge gevoel voor de kunst, dat oorspronkelijke, wat een genie kenmerkt [...]. Zijne manier van wasschen met sapverwen was verwonderlijk; en zijne ordonnantiën of compositiën altijd rijk, dichtelijk, ja geheel de veredelde natuur'.⁶ Van Hardenbergh wist zich al snel tussen de elite van Utrecht te bewegen. Hij vestigde zich in de Muntstraat en naast het lesgeven handelde hij ook in kunst en antiek. Hij kende ook menig verzameling in de stad en was betrokken bij kunst- en antiekveilingen van gerenommeerde Utrechtse collecties, zoals de nalatenschapsvesting van Jan Willem Barchman Wuystiers (1721-1791) in september 1792. Van Hardenbergh had zoveel naam gemaakt dat de Fransman Jean-Baptiste-Denis Desprès (1752-1832) hem in 1806 als een van vijf Utrechtse kunstenaars voor koning Lodewijk Napoleon.⁷ Dat was de vorst niet ontgaan, want toen in 1809 een watersnoodramp het Nederlandse rivierengebied trof en hij poolshoogte ging nemen, nam hij Van Hardenbergh mee in zijn gevolg om de overstroming en de bijbehorende verwoestingen vast te leggen.⁸ De keuze voor Cornelis van Hardenbergh was niet onlogisch, want in 1799 had hij al eens de door kruidend ijs veroorzaakte dijkdoorbraken in datzelfde gebied vastgelegd. Diverse schetsen die hij in 1809 ter plekke maakte, zouden in prent worden gebracht door graficus Reinier Vinkeles als illustraties voor het *Geschiedkundig verslag der dijkbreuken en overstromingen, langs de rivieren in het Koninkrijk Holland, voorgevallen in louwmaand MDCCCIX* (Amsterdam 1809).

Utrecht vastgelegd
Cornelis van Hardenbergh interesseerde zich dus vooral voor het vastleggen van rampen zoals overstromingen of de gevolgen van branden. Zo beeldde hij het 'demoliseren' af van het huis Weltevreden

van de Utrechtse wethouder mr. Samuel Cornelis van Musschenbroek (1766-1839). Dit pand aan de Voordorpsedijk (nu Blauwkapelseweg) in De Bilt was in 1811 deels getroffen door een brand.⁹ Ook tekende Van Hardenbergh de afbraak van oude gebouwen in Utrecht zelf en daarmee legde hij het veranderend stadsbeeld vast. Soms was hij onbedoeld een chroniqueur van zijn tijd. In opdracht van de kunstenaar en verzamelaar Cornelis Ploos van Amstel tekende hij vanaf 1793 de grafmonumenten en de rouwborden van diens voorvaders in de Mariakerk, Geertekerk en Domkerk. Twee jaar later werd de Bataafse Republiek in ons land uitgeroepen en onder de leus 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' sneuvelden veel aristocratische symbolen, waaronder de rouwborden uit de kerken verwijderd en grafmonumenten. In de Domkerk werd in februari 1795 ook het graf van de gravin Anna Elisabeth van Solms in de kapel van Zoudenbalch geplunderd en omvergehaald. Heel bewust schetste Cornelis van Hardenbergh vijf jaar later de situatie en werkte die uit in enkele gedetailleerde aquarellen, om dit vandalisme in een prent aan de kaak te stellen. Reinier Vinkeles graveerde de prent 'van den moedwil, gepleegd aan het stoffelijke overschot, en de graftombe'.¹⁰ In 1800 tekende Van Hardenbergh het van oorsprong middeleeuwse Bisschopshof, dat drie jaar later afgebroken zou worden. De stad Utrecht had dit eeuwenoude gebouwencomplex bij het Domplein

- ▲ Portret van Cornelis van Hardenbergh, anonieme tekening uit 1810. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL 38952](#)
- < Cornelis van Hardenbergh, Gezicht vanaf de wal met de Servaastoren en rechts daarachter de Fundatie van Renswoude, 1816. Pen in bruine inkt en penseel in kleur. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL 30851](#)
- ▼ Cornelis van Hardenbergh, Interieur van de Domkerk met rechts de grafkapel van de familie Ploos van Amstel, 1780-1800. Zwart krijt en penseel in kleur. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL 37074](#)

< Cornelis van Hardenbergh, Gezicht op het Bisschopshof te Utrecht, vanaf de binnenplaats, kort voor de afbraak. Pen in bruin; pen en penseel in grijs.

HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL 37781

✓ Cornelis van Hardenbergh, De Tolsteegpoort met omgeving te Utrecht, circa 1780. Olieverf op doek. CENTRAAL MUSEUM, INV.NR. 2502

waarin de interesse voor het eigen verleden door de Romantiek steeds meer aangewakkerd werd. De ruïnes en oude gebouwen in de natuur waren schilderachtig en zetten aan tot bespiegelingen en poëzie. Die combinatie van vervallen, overwoekerde bouwwerken en groen waar de wandelaar mijmerend langs kon lopen, was te vinden op en langs de Utrechts omwalling.

Wal en singel

Op de wal en langs de singel werkte Cornelis van Hardenbergh dus het meest en vrijwel altijd resulteerde dat in werken op papier. Hij schilderde slechts een enkele maal in olieverf. Zoals een doek met het gezicht op de singel en de stadsmuur tussen het bolwerk Manenburg en de Tolsteegpoort en een kleiner werk op paneel dat de Sint-Servaastoren met de doorvaart naar de Nieuwegracht voorstelt. Dat laatste werk werd in juli 1837 door het stadsbestuur aangekocht en het andere werd in 1839 als geschenk aan de stedelijke collectie toegevoegd.

overgenomen van de familie d'Ablaing van Giessenburg. Zij konden al jaren het onderhoud niet meer betalen en nadat het gebouw een tijd lang werd verhuurd voor toneelvoorstellingen, deed het dienst als huisvesting voor militairen. De soldaten hadden het pand compleet uitgewoond en in 1803 werd het dan ook gesloopt. Bijna een kwart eeuw later - in 1826 - zou Van Hardenbergh ook de sloop van de 'Soepkapel' op het Domplein (de middeleeuwse Heilige Kruiskapel) vastleggen.¹¹

Toch tekende hij maar sporadisch in de binnenstad. Zijn interesse betrof vooral de Utrechtse stadsomwalling, de bolwerken en de singel. Het was de plek waar gewandeld kon worden, de was werd gedaan en waar kleine bedrijfjes en scheepshellingen gevestigd waren. Cornelis van Hardenbergh stond met één been in de 18e-eeuwse traditie waarin tekenaars heel topografisch kastelen of stads- en dorpsgezichten weergaven, met zijn andere been stond hij in de 19e eeuw

▲ Cornelis van Hardenbergh, De Sint-Servaastoren te Utrecht, circa 1830. Olieverf op paneel. CENTRAAL MUSEUM, INV.NR. 2503

7 Cornelis van Hardenbergh, De uitgang van zuidwestelijke bastion van kasteel Vredenburg. Voortekening voor de ets en aquatint van F.C. Dietrich, 1816. Pen in bruin en penseel in kleur. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL 30939

▲ Cornelis van Hardenbergh, Gezicht boven op de stadswal met in het midden het bastion Sterrenburg en rechts de molen op de Bijlhouwerstoren. Voortekening voor de ets en aquatint van F.C. Dietrich, 1816. Pen in bruin en penseel in kleur. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL 30834

stadswal, een gezicht op de wal met de Sint-Servaastoren en een met de molen op de Bijlhouwerstoren. De prenten daarvan, etsen met aquatint door de bedreven grafici Willem Hendrik Hoogkamer (1790-1864) en Friedrich Christoph Dietrich (1779-1847), werden in 1816-1817 op folioformaat monochroom of in kleur gedrukt. Op deze tekeningen en prenten valt op dat er naast de topografische situatie ook nadrukkelijk aandacht is voor het verleden. Zo staan op een van de afbeeldingen niet alleen het Servaasbolwerk en rechts daarvan de Fundatie van Renswoude,

maar op de voorgrond liggen ook oude bouwfragmenten zoals de daar neergelegde historische gevelsteen van het bolwerk Zonnenburg. Het onderschrift van de prent met de molen op de Bijlhouwerstoren vermeldt dat op de voorgrond offerstenen uit de Romeinse tijd liggen. Deze historische elementen hadden niet alleen de interesse van Cornelis van Hardenbergh, maar lijken ook ingegeven door de initiatiefnemer van de prentenreeks. Dat was de Fries Pieter Barend Rijks-vrijheer van Wiedenbruck (1758-1817), een gepensioneerd militair die in binnen- en buitenlandse dienst

Dat Van Hardenbergh nauwelijks schilderde, had volgens tijdgenoten een praktische oorzaak. Het werken met olieverf was te tijdrovend naast het lesgeven en zijn andere bezigheden. Dat neemt niet weg dat hij wel gelegenheid zag de hele stadswal te tekenen. Zijn werkplek, de Fundatie van Renswoude, lag aan de zuidoostkant van de stad tegen de wal aan. Daar gaf hij ook de lessen bouwkundig tekenen. Hij was daar zelf erg bedreven in, tekende dwarsdoorsneden, opstanden en plattegronden. Hij wist kortom hoe bouwwerken in elkaar staken. Zo maakte hij in 1817 een doorsnede en een plattegrond van de overgebleven onderaardse gewelven van het bastion Vredenburg.¹² Eerder al maakte hij uitgewerkte aquarellen van deze gewelven. Een jaar daarvoor was Van Hardenbergh begonnen met een reeks uitgewerkte kleurentekeningen van overblijfselen op de bolwijken en stadswallen. Zes van die werken vormden de basis van een prentenreeks. De eerste uit de reeks was een afbeelding van de genoemde gewelven van Vredenburg, getekend in 1815. De andere werken zijn in 1816 gedateerd: twee gezichten van de ruïne Vredenburg in de

< Cornelis van Hardenbergh, Oude grondvesten enz: gevonden in den wal bij de Weerd poort, 1825-1830. Lithografie J.P. Houtman. [RIJSMUSEUM, OBJECTNUMMER RP-P-1908-4881](#)

had gewerkt. Hij had het plan had opgevat om in Nederland overgebleven monumenten van beeldhouw- en bouwkunst in beeld te brengen. Lang kon hij er niet van genieten want al in 1817, kort nadat de eerste prent was verschenen, overleed hij. Hoewel de serie nog even werd voorgezet door de Amsterdamse boekhandelaar Johannes Weppelman kwam het project niet veel verder dan de eerste aanzet in Utrecht. Op de tekeningen die Van Hardenbergh maakte, is goed te zien dat de stadswallen en bolwerken al lang niet meer in goede staat waren. Er groeiden planten uit en er waren stenen van de muren gebrokkeld. De struiken en de aangeplante iepen, waartussen schapen en bokjes graasden, gaven de wandelaar het idee dat hij half buiten de stad in de natuur was. Aan de andere kant was het ook een rommelig gebied, met bleekvelden voor de was, vervallen schuurtjes en kleine werkplaatsen. Ook werd er vuilnis verbrand. Van Hardenbergh legde het allemaal vast in schetsen en aquarellen.

Slechting van de stadswal

In de jaren twintig van de 19e eeuw werd de stadswal met zijn poorten als beknellend ervaren. Het stadsbestuur wilde er vanaf. Er moest sowieso iets gebeuren, want sommige gedeelten van de muren stonden op instorten. Om die reden werd bijvoorbeeld in oktober 1821 een deel van de muur bij de Wittevrouwenpoort ter sloop aangeboden.¹³ Een echt plan voor de afbraak kwam er nadat in 1827 kamerlid en letterkundige jhr. mr. Hubert Matthijs Adriaan Jan van Asch van Wijck (1774-1843) burgemeester van de stad Utrecht werd. Als liefhebber van geschiedenis had hij in het stadsarchief de plannen bestudeerd van zijn 17e-eeuwse voorganger Hendrick

Moreelse. Hij schreef later zelfs een boekje over hem.¹⁴ Net als Moreelse meende Van Asch van Wijck dat het slechten van de muren ruimte gaf voor uitbreidingen. Het zou niet alleen de stad verfraaien, maar ook de economie bevorderen. In 1828 gaf de koning toestemming en kon de stadswal met de stadspoorten systematisch worden afgebroken. Juist in deze periode was Cornelis van Hardenbergh betrokken bij een tweede serie prenten, ditmaal lithografieën, waarop de wal met zijn poorten nog een laatste maal werd vastgelegd. Deze langlopende reeks begon op 18 augustus 1828 toen de zojuist naar Utrecht verhuisde steendrukker Johannes Paulus Houtman (1803-1845) octrooi aanvraag voor de eerste prent: 'Het bolwerk Wolfenburg tusschen de Wittevrouwen en Weerd Poorten te Utrecht'. Een week later al verscheen een gezicht

op de Catharijnepoort en -brug, de stadsbuitengracht en molen De Fortuin.¹⁵ Tot 1830 zouden er nog vele andere prenten verschijnen in de reeks die uiteindelijk bestond uit 24 verschillende gezichten. Gezien de manier van tekenen was het Cornelis van Hardenbergh zelf die de gezichten op de lithosteen tekende. Op de prenten was de afbraak van de stadswal in volle gang. Zo is op een litho met de Wittevrouwenpoort en toren De Hond een zwaar verwaarloosde, afbrokkelende stadsmuur te zien. Op andere prenten zijn mensen met kruiwagens puin aan het afvoeren. Het toppunt vormt de litho 'Oude grondvesten enz: gevonden in den wal bij de Weerd poort', waarop naast de Weerdpoot bijna geen steen meer op elkaar staat. In 1833 zou Cornelis van Hardenbergh met zwart en rood krijt ook de gedeeltelijke afbraak van de Weerdpoot vastleggen. Daarmee had hij nog net de Utrechtse stadsomwalling met zijn poorten vereeuwigd voordat die groten-deels verdwenen waren. Zo droeg hij er aan bij om ze voor de vergetelheid te behoeden. Cornelis van Hardenbergh zelf zou op bijna 88-jarige leeftijd op 2 februari 1843 overlijden in het huis van zijn zoon te Haastrecht. Hij had veel tijdgenoten overleefd en zou daarna al vrij snel worden vergeten door een nieuwe generatie kunstenaars. Momenteel staat het werk van Cornelis van Hardenbergh weer in de belangstelling op de tentoonstelling *De getekende stad* bij Het Utrechts Archief.

Dit artikel is een verkorte versie van een essay dat online zal worden gepubliceerd in een *RKDstudy* over Herman Saftleven bij RKD - Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis, <https://rkdstudies.nl>.

Noten

- 1 Doopinschrijving Cornelis van Hardenbergh, 06-05-1755. Stadsarchief Rotterdam, DTB 1573-1811, inv.nr. 1-02-30.
- 2 'Berigten', *Algemeene konst- en letter-bode* 55 (1843) 11, p. 161.
- 3 J.A. Bakker, *De oorsprong der Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, aangetoond in de geschiedenis van het teekengenootschap "Hierdoor tot hooger"* (Rotterdam 1900) p. 6.
- 4 R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw* 3 (Haarlem 1820) p. 80.
- 5 'Berigten', *Algemeene konst- en letter-bode* 55 (1843) 11 p. 161.
- 6 Ibidem, p. 163.
- 7 E. Koolhaas-Grosfeld (red.), E. Bergvelt e.a., *Lodewijk Napoleon en de kunsten in het Koninkrijk Holland, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*; 56/57 (Zwolle 2007) bijl. 3 p. 297.
- 8 Handgeschreven lijst van tekeningen van de watersnood van 1809 door Cornelis van Hardenbergh. Rijksmuseum, inv.nr. RP-T-1892-A-2519-1.
- 9 Tekening in particuliere collectie. Zwart-witproductie Het Utrechts Archief, collectie beeldmateriaal 107650.
- 10 Onderschrift ets door R. Vinkeles naar C. van Hardenbergh. Het Utrechts Archief, collectie beeldmateriaal 32451.
- 11 Het Utrechts Archief, collectie beeldmateriaal 37546 t/m 37550.
- 12 Het Utrechts Archief, collectie beeldmateriaal 214377.
- 13 *Utrechtsche courant* (10 oktober 1821).
- 14 H.M.A.J. Asch van Wijck, *Levensschets van Henrick Moreelse: burgemeester der stad Utrecht, 1662-1664* (Utrecht 1843).
- 15 *Nederlandsche staatscourant* (18 en 25 augustus 1828).

‘De best geklede vrouw van Utrecht’

Jonkvrouw Carla de Jonge (1886-1972), modeconservator en museumdirecteur

‘Freule’ Carla de Jonge: een naam die nog altijd echoot in de depots en zalen van het Centraal Museum. Wat dreef deze bijzondere dame en wat liet zij na? Haar lange carrière speelde zich af in een periode waarin het niet vanzelfsprekend was om als vrouw te studeren en te promoveren. Ze kreeg het zelfs voor elkaar om de eerste vrouwelijke directeur van het Centraal Museum te worden en was daarmee een van de eersten in Nederland. Bovendien was zij grondlegger van de belangrijke modecollectie. Ze zorgde voor een decennialange vaste kostuumpresentatie in het museum. Die is er nu ook weer als onderdeel van de nieuwe vaste opstelling *Collectie Centraal*.

< Carla de Jonge door onbekende fotograaf, circa 1920. [RKD - NEDERLANDS INSTITUUT VOOR KUNSTGESCHIEDENIS](#)

Ninke Bloemberg is conservator Mode bij het Centraal Museum. Een versie van dit artikel verscheen op www.centraalmuseum.nl.

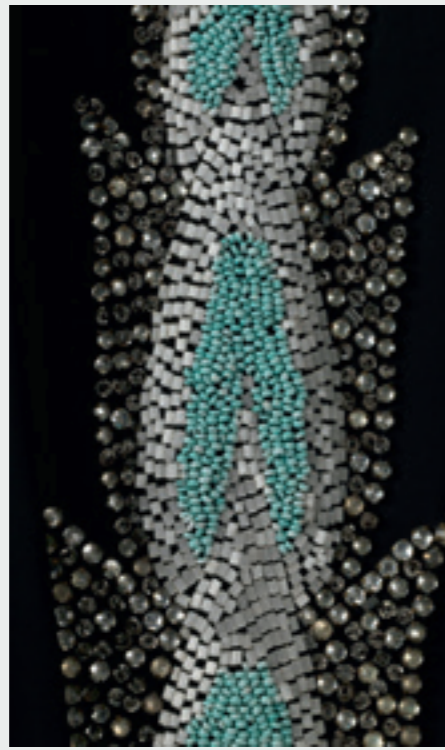
Jonkvrouw Caroline (Carla) de Jonge werd in 1886 geboren in Dordrecht en groeide op in een adellijke familie. Ze had een oudere broer en zus. Haar vader overleed toen ze vier jaar oud was. In 1894 verhuisde haar moeder met de kinderen naar Den Haag. Daar ging De Jonge naar het Gymnasium Haganum, waar ze de zesde klas oversloeg en in 1904 staats-examen deed. In 1904 begon Carla de Jonge aan de studie Nederlandse letteren in Leiden - kunstgeschiedenis was destijds nog geen afzonderlijk hoofdvak. Een jaar na het behalen van haar doctoraal in 1912 werd ze in Utrecht assistente van professor Willem Vogelsang, de eerste hoogleraar kunstgeschiedenis in Nederland. Hij had een brede cultuurhistorische belangstelling. Carla de Jonge was onder meer betrokken bij de samenstelling van een tentoonstelling over Noord-Nederlandse schilder- en beeldhouwkunst vóór 1575. Ook zijn enthousiasme voor de kostuumgeschiedenis wist Vogelsang op haar over te dragen; ze volgde zijn bijzondere colleges over het mannenkostuum in de 14e en 15e eeuw. Hierdoor geïnspireerd ging ze verder met dit onderwerp in haar promotieonderzoek. In 1916 promoveerde ze cum laude op de dissertatie *Bijdrage tot de kennis van de Noord-Nederlandsche kostuumgeschiedenis in de eerste helft van de zestiende eeuw. Het mannenkostuum*. In navolging van haar promotor Vogelsang illustreerde zij het proefschrift zeer geordend met haar eigen schetsen.

Een centraal museum

In 1917 trad jonkvrouw De Jonge in dienst van de gemeente Utrecht, waar het stedelijk museum destijds onder viel. Het archief en het museum waren op dat moment nog niet gescheiden en de verzamelingen waren verspreid over de stad. Op 1 augustus 1921 opende het ‘gecentraliseerde museum’ (vandaar de naam Centraal Museum) in het voormalige Agnietenklooster. Bij dit Centraal

Museum ging De Jonge zeer voortvarend aan de slag: van 1921 tot 1941 als conservatrice en daarna als directrice. Die laatste functie vervulde ze tot het einde van haar carrière in 1951. Ze zette zich met succes liet uiteenlopende disciplines zoals oude kunst en kunstnijverheid. Minder aandacht besteedde ze aan moderne kunst. Vernieuwend was haar visie op het binnenhalen van scholen: 'Het Museum moet deel zijn van culturele opvoeding, moet zijn voor de jeugd.' De freule, zoals ze zich graag liet aanspreken, had een groot netwerk en een brede interesse in verschillende kunsten. De Jonge wist het museum te verrijken met maar liefst 27 werken van 16e- en 17e-eeuwse schilders, waaronder het beroemde Lokhorst-triptiek van Jan van Scorel, nog altijd een van de hoogtepunten uit de collectie. Ook publiceerde ze over de talentvolle zilversmeden Jan en Adam van Vianen, waarmee ze deze belangrijke Utrechtse makers op de (internationale) kaart zette. Dit zijn slechts enkele voorbeelden die aantonen hoe veelzijdig De Jonge was. Haar hart lag echter vooral bij mode. In haar dissertatie schreef ze: 'De mode moet steeds als reflex van het tijdsbeeld worden opgevat, waarin zij in haar eigen taal als één der cultuurhistorische verschijnselen tot ons spreekt.' Zo pleitte ze al vroeg voor mode als volwaardige kunstdiscipline. 'Het is toch altijd veel aardiger dat de oude costuums goed opgesteld in een museum te zien zijn, dan dat ze geheel vergeten in een kamferkist liggen', zo schreef de freule aan de baronesse Taets van Amerongen. Proactief en met overtuigingskracht benaderde ze haar welgestelde netwerk om zo langzaam maar zeker een belangrijke modecollectie op te bouwen. Ook aan haar eigen, elegante verschijning was haar

belangstelling voor kleren duidelijk af te lezen. Ze werd wel 'de beste geklede vrouw van Utrecht' genoemd.

Historische én eigentijdse mode

Voor het museum verzamelde De Jonge in eerste instantie vooral historisch, maar geleidelijk kreeg ze ook oog voor kledingstukken en accessoires uit haar eigen tijd. Zo nam zij bijvoorbeeld in de jaren dertig japonnen uit de 'roaring twenties' op. Zoals een avondjurk uit circa 1926 met turquoise kralen in combinatie met transparante crêpe georgette. Deze jurk bestaat uit twee lagen, met uitzondering van de schouders en het décolleté, die slechts bedekt zijn met een

< Avondjurk uit circa 1926 en een detail van de kralendecoratie.

CENTRAAL MUSEUM INV.NR. 8227, FOTO ERNST MORITZ

< Detail van de kralendecoratie van de avondjurk uit circa 1926.

CENTRAAL MUSEUM INV.NR. 8227, FOTO ERNST MORITZ

✓ Japon door Marie Joséphine Divoire-Bawin, circa 1877, een van de oudste gesigeneerde kledingstukken in de collectie.

CENTRAAL MUSEUM INV.NR. 8134, FOTO ERNST MORITZ

✓ Zijden herenkamerjas met ingenaaid vest, circa 1800. Deze zal vanaf juni te zien zijn in Collectie Centraal.

CENTRAAL MUSEUM INV.NR. 4463, FOTO ADRIAAN VAN DAM

enkele laag crêpe. Dat de jurk tot net over de knie reikt vormde een radicale breuk met gevestigde waarden: hierdoor werden voor het eerst in de modegeschiedenis de kuiten van vrouwen zichtbaar.

Over eigentijdse mode schreef De Jonge in 1941: 'Geen enkele generatie zal van zichzelf meenen excentriek gekleed te gaan. Men vergete nooit, dat jonge meisjes en elegante jonge vrouwen het hare ertoe kunnen bijdragen om een nieuwe mode te scheppen, [...] wat lang niet door iedereen gedragen kan worden.'

Het merendeel van de collectie wordt echter gevormd door oudere kledingstukken. 'Ook zonder de japon gezien te hebben neem ik dit aanbod dankbaar aan...', schreef jonkvrouw De Jonge aan mejuffrouw Verploegh toen die in 1937 een japon aanbood aan het museum. Ongezien nam de freule hiermee een uniek exemplaar in ontvangst. Tot op heden is het een van de oudst gesigeneerde japonnen in de museumcollectie (nu te zien in *Collectie Centraal*). In navolging van Charles Frederick Worth,

grondlegger van de haute couture, werden vanaf de jaren 1860 japonnen steeds vaker voorzien van een handtekening van de maker, of in dit geval de maakster. De japon werd vervaardigd door Marie Joséphine Divoire-Bawin (1822-1883), een couturière met een atelier aan de Hofbergstraat in Brussel. Het modehuis had tussen 1870 en 1880 een belangrijke Nederlandse klantenkring waartoe ook jonkvrouwen en hofdames behoorden.

Zalen vol kostuums

Door de inzet van Carla de Jonge werden lacunes in de modeverzameling weggewerkt. En dat gebeurde niet alleen om te bewaren, maar vooral ook om te tonen. Ze pionierde hierin en streefde ernaar om de geleidelijke ontwikkeling van de kostuum- en modegeschiedenis ten toon te stellen en koos daarbij voor vernieuwende benaderingen. Al vanaf het vroegste begin van het museum (als Stedelijk Museum van Oudheden in 1838) werden onder de categorie 'huisraad' de eerste kledingstukken opgesteld, die toebehoord hadden aan bekende Utrechtse of waren gedragen tijdens belangrijke gebeurtenissen. Ze pasten goed bij het doel van het museum om zowel de geschiedenis van Utrecht te tonen als de artistieke ontwikkelingen die in de stad hebben plaatsgehadt. Een van de vroegste vermel-

dingen van opgestelde kostuums is te vinden in de *Gids door het Stedelijk Museum van Oudheden* uit 1906, met een foto van een 'keukenkast' vol kledingstukken, luifelhoedjes en waaiers. Volgens de gids was het pronkstuk 'de fraaie jas van groene zijden damast, naar de overlevering verhaalt, de kleding van een bruidegom en door Mevr. VerLoren van Termaat geb. De Pesters aan het museum geschonken.' Bijzonder aan deze nauwsluitende jas uit de late 18e eeuw is dat die een ingenaaid vest van dezelfde stof heeft. Het patroon van de groene stof wordt gevormd door slingerende takken met grote bloemen, bladen en granaatappels. De freule hoefde dus niet 'from scratch' te beginnen, hoewel het aantal modeobjecten op niet veel meer dan twee handen te tellen was. Ten tijde van haar aanstelling bevond de collectie zich in villa Het Hoogeland aan de Museumlaan. Vanaf 1921 betrof het museum het huidige pand aan de Agnietenstraat. Daar kon ze pas echt gaan bouwen aan de collectie. Aan het begin van de 20e eeuw was het streven om zo veel mogelijk van de collectie te tonen. Nieuwe aanwinsten belandden direct op zaal. In de nieuwe thematisch ingerichte museumzalen reserveerde De Jonge ruimte voor kostuums, wat in die tijd vrij uitzonderlijk was. Dat begon met één vitrine, maar al vrij snel groeide de presentatie uit tot acht (volle) vitrines die

< Vitrines vol kostuums in het Centraal Museum, 1927.

CENTRAAL MUSEUM INV.NR. 24665, FOTO J.W. DEETMAN

✓ Omslag catalogus *Het Costuum onzer Voorouders* door Carla de Jonge, 1936. CENTRAAL MUSEUM

twee tentoonstellingszalen vulden met een overzicht van de mode in de periode 1750-1900. Later werden dat zelfs drie zalen. Foto's laten zien dat dat er direct daglicht van boven de zalen in viel.

'Het Costuum onzer Voorouders'

Dat de freule een goed gevoel had voor wat het publiek verlangde, blijkt onder meer uit een van haar belangrijkste wapenfeiten: de tentoonstelling *Het Costuum onzer Voorouders*. Die werd in 1936 gehouden in de Ridderzaal in Den Haag, met 'taferelen' uit verschillende tijdsperiodes. Het Centraal Museum leende er vijf japonnen voor uit, waaronder de bijzondere 'gouden regen'-empirejapon. De tentoonstelling werd een groot succes en trok duizenden belangstellenden. De Jonge fungeerde ook als 'lady speaker' bij de historische modeshows die zeer in de smaak vielen. Het geheel reisde door het land, van Den Haag naar Amsterdam, Arnhem en Rotterdam. *Het Vaderland* schreef op 27 september

1936 dat de editie in Amsterdam de 5000e bezoeker verwachtte - die ontving een antieke zilveren kandelaar. Jonkvrouw de Jonge zorgde ook voor de catalogus bij deze tentoonstelling, die over de periode 1750-1915 ging. Het initiatief betekende een sterke impuls voor de kostuumgeschiedenis in Nederland en verrijkte vervolgens de verschillende museale modecollecties door het hele land via bruiklenen en schenkingen. De Jonge schreef zelfs aan de conservator van het Openluchtmuseum in Arnhem dat 'door de tentoonstelling "Het Costuum onze Voorouders" zoo ontzettend veel aan het Centraal Museum is aangeboden, dat ik onmogelijk alles kan aanvaarden'.

Eerste directrice

Al vanaf 1921 was De Jonge achter de schermen de 'ruggengraat van het museum' op het gebied van beleid, verwervingen en dagelijks beheer. Op 2 januari 1941 benoemde de gemeenteraad 'de conservatrice Jvr. Dr. C. de Jonge tot directrice van het Centraal Museum te Utrecht.' Tot haar pensionering op 1 april 1951 zou ze aanblijven, waarmee ze de eerste vrouwelijke directeur van het museum werd en de derde vrouw in deze functie van een Nederlands museum. In haar nieuwe rol kon

ze een zelfstandige en onafhankelijke koers varen. De eerste jaren waren turbulent; zij moest in de bezettingsperiode de collectie veiligstellen en het museum draaiende houden. Op 30 juli 1945 kon een gedeelte van het museum weer open voor publiek. Op 1 december volgde een openstelling van de acht stijlkamers met een gereorganiseerde kostuumafdeling en zes zalen met moderne kunst.

In haar laatste jaren als directrice deed De Jonge er alles aan om het museum toegankelijk, actueel en levendig te houden met tentoonstellingen, publicaties, concerten en lezingen. Ze ontwikkelde een modern museumbeleid met een belangrijke rol voor het onderwijs. Bij haar afscheid van het museum werd gememoreerd: 'Van haar is de geslaagde idee om enkele vertrekken van het museumgebouw in te richten als historische stijlkamers en groot is het aantal bijzonder geslaagde exposities door haar georganiseerd.' (*Algemeen Handelsblad*, 11 januari 1951). Een andere krant schreef: 'Ver buiten de grenzen van de stad Utrecht en ver buiten die van ons land werden de deskundigheid en de onvermoeibare zorg, die freule de Jonge aan haar exposities gaf, steeds met de grootste lof vermeld.' (*Utrechts Katholiek Dagblad*, 12 januari 1951).

< Carla de Jonge als museumdirecteur, getekend door Chris Schut, 1951. HET UTRECHTS ARCHIEF

> De zaal *DRESSCODE* in de opstelling *Collectie Centraal*, 2023. CENTRAAL MUSEUM, FOTO GERT JAN VAN ROOIJ

▼ Herenkostuum 'habit à la française', 1760-1770. CENTRAAL MUSEUM INV.NR. 7900/001-003, FOTO ERNST MORITZ

Stilzitten zou ze naar haar pensionering niet: 'Zij zag dit afscheid niet tragisch omdat zij hoopte dat het de rust zou geven voor wetenschappelijk werk. Voor haar zal het verzadigingspunt in het museum nooit komen.' (*Nieuw Utrechtsch Dagblad*, 2 april 1951). Bij haar afscheid kreeg ze van vrienden een verblijf in Rome als cadeau. Na haar pensionering ging ze meer reizen en werd ze actief in de internationale wereld van kostuumgeschiedenis. Ze werkte onder meer mee aan een expositie over zijde in Palazzo Grassi in Venetië in 1952. Ze overleed in 1972 in Den Haag.

Collectie Centraal

Mede dankzij De Jonges contacten in de hoogste kringen groeide de collectie van het Centraal Museum gestaag: van een paar kledingstukken en fragmenten tot enkele honderden voorwerpen. Het is haar verdienste geweest dat er een stevige basis voor een kostuumverzameling werd gelegd. Volgende generaties conservatoren konden hierna verdieping aanbrengen en verbindingen en accenten leggen, waardoor de modecollectie nu ook internationaal van betekenis is. Zelf stond ze niet zozeer stil bij de mijlpalen die zij als vrouw bereikte, maar legde ze vooral de nadruk op de 'kunsthistorische inzichten'. Niet voor niets organiseerde het Centraal Museum in 2017 de tentoonstelling *Uit de mode*, die mede als eerbetoon aan haar was bedoeld. Sinds december 2023 is er voor het eerst sinds 1978 weer een vaste plek voor mode in het museum: de zaal *DRESSCODE* in *Collectie Centraal*, de nieuwe vaste collectiepresentatie. Elk half jaar wordt de mode in deze opstelling gewisseld, vanwege de kwetsbaarheid van textiel. Op dit moment staan er enkele kledingstukken die door De Jonge zijn verworven opnieuw te pronken, zoals het rood-rose *habit à la Française* uit circa 1760-1770: mannelijke elegantie ten top. Carla de Jonge was zo gecharmeerd van dit pak, dat ze na afloop van de drukbezochte tentoonstelling *Het Costuum onze Voorouders* de stoute schoenen aantrok. Ze vroeg het kledingstuk met succes in

bruikleen van de eigenaresse, douairière Cornelia Jeanne Heemskerck van Beest-van Reede tot Ter Aa. De freule schreef aan de douairière: 'Het costuum, dat u bezit en dat ik [bewonder] wegens de fraaie snit en stof en den volmaakte toestand waarin het zich bevindt [...], heeft mij steeds met het verlangen vervuld dat dat costuum in het Utrechtsche museum een plaats zou mogen vinden. Ik weet, dat het Haagsche museum er ook zeer begeerig naar keek,

maar ik heb [de Haagse museumdirecteur] dr. Van Gelder overtuigd, dat ik in dezen met mijn verzoek een voorkeur meende te mogen hebben te meer daar uwe familie met Utrecht in relatie stond.' Ruim honderd jaar later inspireert de freule met haar aanpak en visie nog altijd. Anno 2024 draagt het Centraal Museum zorg voor circa 10.000 modeontwerpen en richt het zich meer op experimentele en innoverende mode.

Literatuur en bronnen

- Hanneke Adriaans, "'Zoo menig japon als cultuurhistorisch document", de geschiedenis van de kostuumafdeling van het Centraal Museum Utrecht', in: Margaret Breukink-Peeze, *Kostuumverzamelingen in beweging* (Zwolle 1995) p. 78-90.
- Hanneke Adriaans, Saskia Kuus, *De Verzamelingen van het Centraal Museum, Mode en kostuums* (Utrecht, 1996) p. 13-33.
- Ninke Bloemberg e.a. *Uit de mode: collectie van het Centraal Museum* (Utrecht 2017), p 6-8, 72, 100.
- Ninke Bloemberg, 'Uit de Mode, de inloopkast van het museum', www.modemuze.nl (6 september 2017).
- Meta Knol e.a. 'Dromen en daden', in: *De Verzamelingen van het Centraal Museum, Beeldende Kunst 1850-2001* (Utrecht, 2001) p. 19, 21, 94, 117.
- Carla H. de Jonge, *Het costuum onze voorouders* (tentoonstellingscatalogus, Den Haag 1936) p. 26.
- Carla H. de Jonge, *De costuumverzameling 1750-1930, gids en catalogus* (Utrecht 1947) p. 5, 54.
- Carla H. de Jonge, *Een eeuw Nederlandse mode* (Amsterdam 1941).
- Carla H. de Jonge, *Bijdrage tot de kennis van de Noord-Nederlandse kostuumgeschiedenis in de eerste helft van de zestiende eeuw. Deel I: mannencostuum* (dissertatie, Utrecht 1916).
- Yvette Marcus-De Groot, 'Museumdirectrice van formaat', in: *Kunsthistorische vrouwen van weleer. De eerste generatie in Nederland vóór 1921* (Hilversum 2003) p. 274-297.
- Ileen Montijn, 'Jonge, Caroline Henriette de', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/> (5 januari 2018).
- Marie-Cornélie Roodenburg, 'Jonkvrouw dr. C.H. de Jonge, kunsthistorica (1886-1972)', *Mensen van vroeger. Maandblad voor genealogie* 5 (1977) p. 1-15.
- Bianca M. du Mortier, *Mode & Kostuum, Rijksmuseum* (Rotterdam 2016) p. 5-16.

Een burgemeester, de NSB en Joodse burgers

Coenraad van der Voort van Zijp (1871-1935)

‘Ná de oorlog’ ontstonden er onder de bevolking bezwaren tegen straatnamen die genoemd zijn naar omstreden personen. Men denke bijvoorbeeld aan de dirigent Willem Mengelberg en NSB-lid Coenraad van der Voort van Zijp, burgemeester van Maartensdijk. De Mengelberglaan, die nota bene naar de vader van de dirigent heette, werd hernoemd naar een verzetsheld: Wolter Heukelslaan. De Burgemeester van der Voort van Zijplaan in Tuindorp draagt echter nog steeds de naam van deze man. Wat kunnen we leren van zijn levensverhaal?

Rob Hufen Hzn schreef artikelen en boeken over de historie van Utrecht, Naarden, Deventer, Zeist en andere plaatsen.

Coenraad van der Voort van Zijp werd in 1924 burgemeester van Maartensdijk. Vanaf 1929 begon daar, tegen de zuidgrens met Utrecht, de bouw van Tuindorp.

Van der Voort van Zijp werd enkele jaren later lid van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). Hij overleed in 1935. Kort na zijn dood werden de nieuwe Openbare Lagere School en de laan daarheen naar hem vernoemd, en dat bleef zo na de annexatie van Tuindorp door Utrecht in 1954. Zijn portret hing tot 2001 in het gemeentehuis

van Maartensdijk, en vanaf de annexatie in dat jaar door Bilthoven in de burgemeesters-galerij in het gemeentehuis daar. In 2017 gingen er, nota bene in Maartensdijk, stemmen op om de straatnaam Burgemeester van der Voort van Zijplaan in het Utrechtse Tuindorp te schrappen. Dat gold ook voor zijn portret in het gemeentehuis. Argument: ‘Dit vroege NSB-lid is immers tot aan zijn dood in 1935 het NSB-gedachtegoed blijven verdedigen’, en: ‘Minstens zeventien NSB’ers kwamen op zijn begrafenis af en vormden er een erewacht.’ Bewijst dat inderdaad ‘s burgemeesters morele failliet? Voor een goed oordeel daarover moeten we meer over hem weten.

Predikant en Tweede Kamerlid

Coenraad van Zijp werd in 1871 in Dordrecht geboren als zoon van koopvaardij-kapitein Willem Bruines van Zijp en Wilhelmina Francina van Leer. Zijn vader stuurde een verzoekschrift tot naamswijziging aan Koning Willem III ‘ter bekoming van vergunning voor zijnen minderjarigen zoon Coenraad’. Daardoor kreeg de vijfjarige in 1877 het voorvoegsel ‘Van der Voort’ in zijn geslachtsnaam (de uitgestorven naam van zijn overgrootmoeder).

Hij volgde het gymnasium in Dordrecht en ontwikkelde ondertussen een bijzondere interesse in de marine. Vervolgens studeerde hij orthodox-hervormde theologie aan de Utrechtse universiteit, was in 1898 kandidaat-predikant te Hilversum en huwde in 1899 Jacomijntje Saarloos uit Geervliet (1878-1951). Het echtpaar kreeg vanaf 1900 zeven kinderen. Coenraad was tot 1903 predikant te Dalem en Vuren (bij Dordrecht) en tot 1908 in Doesburg.

In dat jaar werd hij Tweede Kamerlid voor de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) voor het Friese kiesdistrict Tietjerksteradeel. Van predikant werd hij politicus en bestuurder. Van 1913 tot 1925 vervulde Van der Voort van Zijp verschillende functies: fractievoorzitter van de ARP, lid van de Staatscommissie Bos voor het onderwijs, voorzitter der ‘Commissie van Rapporteurs voorstel grondwettelijke bepalingen inzake het kiesrecht’ en bestuurslid van de Centrale commissie

▲ De bouwploeg van de eerste woningen in Tuindorp, circa 1930. COLLECTIE GODIJN I.B.V. ROB HUFEN HZN.

< Coenraad van der Voort van Zijp omstreeks 1923. NATIONAAL ARCHIEF

▼ Willem de Zwijgerkapel van architect Charles Quéré in aanbouw, 1933. HET UTRECHTS ARCHIEF

voor uitzending van Nederlandsche kinderen naar buiten, kortweg aangeduid als Kinabu. Ook vervulde hij het voorzitterschap van het Nationaal Comité voor het 25-jarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina (1923) en werd tweevoudig koninklijk onderscheiden. Maar Van der Voort van Zijp ontwikkelde zich vooral tot specialist op het gebied van defensie en ijverde, ook ten tijde van de antimilitaristische beweging na de Eerste Wereldoorlog, voor een betere bewapening en dito gezondheidszorg voor de manschappen. Zijn functie van voorzitter van de Vlootcommissie was in overeenstemming met zijn grote belangstelling voor de marine, waarvan hij bij verschillende gelegenheden blijf gaf. In 1919 sloeg hij een aanstelling tot Minister van Marine af, naar verluidt ‘uit loyaliteit aan de vertrekkende functionaris, Naudin ten Cate’, een marine-officier.

Burgemeester van het bouwen

Van der Voort werd per 1 november 1924 burgemeester van Maartensdijk. Een klein jaar later beëindigde hij na zeventien jaar zijn Kamerlidmaatschap. Dat was, naar verluidt, het gevolg van ‘vervreemding’ van zijn partij, de ARP. De kiesvereniging vroeg hem zijn zetel ter beschikking te stellen. In dezelfde periode bouwde de N.V. Gemeenschappelijk Eigendom uit Den Haag woningen te Groenekan. In 1928 kocht de gemeente daar de villa Vijverlaan 1 als ambtswoning voor Van der Voort van Zijp. N.V. De Stadswoning van de gebroeders Godijn begon kort daarna in het Haverland in Maartensdijk, ten noorden van de grens met Utrecht, de woonwijk Tuindorp te bouwen. De eerste woning werd op 1 juni 1931 opgeleverd. Burgemeester Van der Voort van Zijp vertelde zeer trots te zijn en dat de gemeente Maartensdijk ‘niet aan

de karikatuur van lilliputter’ zou voldoen. Onderwijs, gemeentereiniging en een politieapparaat zouden in Tuindorp tot stand komen. De bouw vorderde snel. In 1924 nam Van der Voort van Zijp het initiatief voor een gesprekskring van mannen met uiteenlopende politieke overtuiging. Uit deze rechts-autoritaire, antidemocratische groep kwam in 1925 de Nationale Unie voort. Ook Anton Mussert was lid of sympathisant. De Unie was over het fascisme enigszins dubbelzinnig: ‘Wij zijn anti-fascist in zoover [...] het fascisme de individu onderwerpt aan de absolute vergoddelijkte staatsidee en dientengevolge o.a. het gezin beschouwt als een orgaan van den staat.’ Dat zal in strijd zijn geweest met de christelijke overtuiging over het gezin als hoeksteen van de samenleving.

NSB-lidmaatschap

Eind 1931 belegden Cornelis van Geelkerken en Anton Mussert een informele ‘oprichtingsvergadering’ van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in Utrecht, nog zonder juridische status. De beweging claimde verbondenheid met de ‘Nederlandse volken’, zoals de Boeren in Zuid-Afrika en de Vlamingen in België, méér dan met het ‘Germaanse’ Duitsland, en kenmerkte zich verder door een anti-democratische gezindheid en uitgesproken nationalistische, koningsgezinde en koloniale denkbeelden. De beweging had, met name onder de zogenoemde nieuwe middenstand, veel aanhang.

Van der Voort van Zijp voelde ideologische verwantschap met de NSB. Zijn betrekkelijk lage lidnummer 213 toont aan dat hij een vroeg lid was. De wettelijke bekrachtiging van de NSB vond plaats op 4 november 1932 toen (alleen) Mussert bij notariële akte de Stichting Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland in het leven riep. De verenigingsvorm, met meebeslissende leden, was gebruikelijk bij politieke partijen, maar de stichtingsvorm liet toe dat het bestuur statutair uitsluitend door Mussert werd gevormd, onder de titel ‘Algemeen Leider’.

Van der Voort van Zijp was formeel dus geen mede-oprichter (zelfs Van Geelkerken niet), maar de politieke beweging prongde graag met de marine-liefhebbende, prominente burgemeester. Misschien mede door de contacten met de burgemeester werden de aannemers Godijn trouwe leden van de NSB, evenals de Maartensdijkse ‘gemeentearchitect’ Charles Quéré. Die ontwierp in Maartensdijk de omvangrijke vernieuwbouw van het gemeentehuis (1931) en in Tuindorp de hervormde Willem de Zwijgerkapel (1933), de openbare school aan de Prof. Van Bemmelenlaan (1933) en verschillende stadsvilla’s (1936). Quéré verschilde zelf op de Prof. Reinwardtlaan 17 wonen. Later, tijdens de Duitse bezetting, zou hij gebouwen voor de NSDAP ontwerpen.

Kamervragen

De muiterij tussen 4 en 10 februari 1933 op het marineschip *De Zeven Provinciën* (bij Sumatra) werd door de NSB breed uitgemeten als een bewijs voor de juistheid van haar autoritaire ideologie. Van der Voort van Zijp, zoon van een koopvaardijkapitein en groot bewonderaar van de marine, was er ongetwijfeld sterk van overtuigd dat tucht en gehoorzaamheid op een schip cruciaal waren. Die verontwaardiging werd ook gevoed door zijn orthodoxe geloof, dat gehoorzaamheid aan het gezag voorschreef. De muiterij ontstond overigens door de herhaalde aankondiging van een korting op de salarissen en werd bedwongen door een bombardement op het schip op 10 februari 1933.

Op 8 maart 1933 werd door het bestuur van 'de groep Nationaal Socialistische onder-officieren kring Utrecht Amersfoort', onder kademilitairen een uitnodiging verspreid over een NSB propaganda-vergadering, voor een week later. 'De heer v. d. Voort v. Zijp, burgemeester van Maartensdijk, gaat op de bijeenkomst spreken over:

Defensie, Onderofficieren, Nationaal-Socialistische Beweging. Gelegenheid tot vragen stellen.' In de uitnodiging werd de verzekering gegeven, dat het lidmaatschap van de NSB. 'niet in strijd is met de krijgstucht, noch met het voorschrift Dienstverbintenissen bij de landmacht.' Juist op de dag van verspreiding had verantwoordelijke minister van Defensie, Laurentius Nicolaas Deckers, verklaard dat deelneming aan enigerlei actie van fascistische organisaties en weerbaarheidsgroepen in strijd was met de legerorder van begin februari, waarin zulks al verboden werd. De oproep voor de bijeenkomst in Amersfoort kwam meteen in handen van SDAP-parlementariër Johan Willem Albarda. Op 9 maart, de volgende dag al, ontstond het parlementaire spel van 'vraag en antwoord' tussen Albarda en minister Deckers.

Albarda vroeg of de minster bekend was met de bijeenkomst in Amersfoort en of de regering onderzoek naar zulke groepen militairen had gedaan. Ook vroeg hij waarop de verzekering (van de organisatoren) was gebaseerd dat het lidmaatschap 'van de Nationaal-Socialistische Bond' voor militairen was toegestaan. Deckers bevestigde al na een week (16 maart 1933) dat hij op de hoogte was van de bijeenkomst. Bij onderzoek was niet duidelijk geworden of er meerdere (!) groepen onder-officieren waren die het nationaal-socialisme aanhingen. Dit probleem verdween echter, volgens minister Deckers, met het verbod op de aansluiting van militairen bij groepen op fascistische grondslag. Wat voor een onderofficier gold, was natuurlijk zeker van toepassing op een burgemeester. Door zijn actieve betrokkenheid bij de NSB, die deze notabele

overheidsdienaar graag als coryfee gebruikte, en de samenwerking met de Groep Nationaal-Socialistische Onder-officieren, schaadde Van der Voort van Zijp het onafhankelijke burgemeestersambt. Maar zijn rol werd niet genoemd in de Kamervragen aan de minister van Defensie, wellicht omdat een burgemeester niet onder diens verantwoordelijkheid viel. Ondertussen leidde het neerslaan van de muiterij bij de Tweede Kamerverkiezingen op 26 april 1933 tot een aanzienlijke winst voor de NSB, die een grote toename van het ledental beleefde. In het Maartensdijkse Tuindorp stemde 16,9% op de NSB. Dit percentage lag in Groenekan nog hoger, misschien omdat daar de prominente burgervader woonde.

▲ Centraal, in overall, bouwer Willem Godijn, rechts van hem in licht kostuum architect Charles Quéré. Burgemeester van der Voort van Zijp staat links van zijn vrouw (of mevrouw Godijn). Tweede van links is de Joodse huisarts Lion Joseph Frijda, bestuurslid van Tuindorps Belang.

COLLECTIE GODIJN I.B.V. ROB HUFEN HZN.

➤ Anton Musserts NSB-lidmaatschapskaart, 1934.

WIKIMEDIA COMMONS

➤ Anti-Joods bord op grens met Utrecht bij het Godijnpark en de Meester Sicknesslaan, circa 1942. [NATIONAAL ARCHIEF](#)

▼ Prof. Jan Kopslaan met op de achtergrond de Openbare Van der Voort van Zijpschool (Prof. van Bemmelenlaan), circa 1933.

HET UTRECHTS ARCHIEF

Antisemitisme

Toen Anton Mussert, samen met onder anderen Van der Voort van Zijp, op 13 mei 1933 bij Gogh (niet ver van Nijmegen) de Duitse grens overstak, werden zij uitgejouwd door radicalere fascist. 'Een Amsterdamse S.A.-man maakte Mussert voor een bedrieger uit, die - summum van misdadigheid! - zelfs met Joden praatte.' De NSB volgde tot in het begin van de Duitse bezetting nog niet programmatisch de koers van rasseneer en antisemitisme, en Joden konden toen nog lid worden. Het werkelijke sentiment bij een deel van de NBS'ers was echter wel degelijk antisemitisch. Van der Voort van Zijp bijvoorbeeld sprak op 22 november 1933 tijdens een openbare vergadering van de NSB in Goes: 'De N.S.B. predikt geen anti-semitisme, maar wel protesteert zij er tegen, dat met name de socialistische joden, bijv. in het Amsterdamsche Gemeentebestuur, zulk een onevenredig grooten invloed hebben. Voor dergelijke joden, die de Nederlandsche arbeiders hebben geëxploiteerd, die alles, wat ons heilig is, naar beneden halen en die er op uit zijn de best bezoldigde baantjes te krijgen, is in Nederland geen plaats.' Dezelfde dag verschenen deze woorden in een verslag in het dagblad *De Zeeuw*. Parlementariër Evert Kupers (SDAP) stelde er kamervragen over aan ARP-minister Jacob Adriaan de Wilde van Binnenlandse Zaken. Kupers wilde van de minister horen wat hij Van der Voort van Zijps opmerkingen vond. Waren de beledigende uitlatingen 'over een groep van de Nederlandsche bevolking' in overeenstemming met de plichten van een burgemeester, wanneer die in het openbaar sprak? De minister antwoordde op 20 december 1933 dat het dagblad de woorden van Van

der Voort van Zijp niet geheel juist en te scherp had weergegeven. Maar voor de minister was wel vast komen te staan dat, ongeacht wat er precies was gezegd, de woorden van Van der Voort 'in een politiek-agressieven vorm waren gegoten, die onvernegbaar was met de zelfbeperking die de burgemeester van een Nederlandsche gemeente zich had op te leggen'. Van der Voort van Zijps gedrag was dus 'onvernegbaar met de burgemeesters functie'. De minister had hem er formeel op aangesproken. Acht dagen later verbood de regering onder druk van ARP-fractievoorzitter Colijn voor alle overheidsdienaren het lidmaatschap van de NSB. Ambtenaren moesten met hun handtekening de beëindiging van hun NSB-lidmaatschap bevestigen. Dat gold óók ambtsdrager Van der Voort van Zijp, maar de burgemeester zal daarmee het NSB-gedachtengoed niet hebben afgezworen. Anton Mussert werd op 1 mei 1934 ontslagen als hoofdingenieur bij Rijkswaterstaat omdat hij als 'hoofdleider' lid bleef van de door hem opgerichte beweging.

Overlijden en vernoeming

Van der Voort van Zijp overleed onverwacht op 28 september 1935. In het NSB-weekblad *Volk & Vaderland* van 5 oktober 1935 herdacht Mussert hem als 'een dapper strijder en uitnemend Vaderlander', die niet te beroerd was 'op een krukje zittend, bandjes te plakken om Volk & Vaderland'. Van belang is dat van betrokkenheid bij de oprichting of het bestuur van de NSB in deze necrologie geen sprake was. Mussert zei te weten: 'Zijn hart bleef tot het laatst toe natuurlijk bij ons, in het verbeiden van het oogenblik, waarop hij weer in de gelederen zou treden, wanneer hij weer vrij zou zijn!'

Al snel nadat in Tuindorp de Dr. H.Th. s' Jacoblaan in 1935 was opgeleverd, ontstond verwarring met de Professor Jan Kopslaan. Mede daarom werd die laatste laan vernoemd naar de kort daarvoor overleden burgemeester. Tijdens de Duitse bezetting die vijf jaar later begon, werden Tuindorpse Joden het slachtoffer van noodlottige maatregelen. Zover bekend woonden er in 1941 op 31 adressen in Tuindorp 73 Joodse mannen, vrouwen en kinderen van wie in totaal 13 personen de oorlog lijken te hebben overleefd. Dat gold bijvoorbeeld voor het Joodse doktersgezin Frijda, dat langdurige onderdook.

Bij de bevrijding in mei 1945 vierde Tuindorp uitbundig feest. De ordedienst van de Binnenlandse Strijdkrachten hield toen (vermoedelijke) NSB-leden en andere collaborateurs aan en bracht die naar de gymnasietiekzaal van de Van der Voort van Zijpschool aan de Prof. van Bemmelenlaan 34. De aannemers Willem en Piet Godijn werden veroordeeld tot een gevangenisstraf, vooral wegens het bouwen van krijgsgevangenenkampen in Finland. De wijk Tuindorp zou in 1954 bij Utrecht worden gevoegd.

▲ Opgebrachte personen en bewapende BS'er in de gymzaal van de Van der Voort van Zijpschool, 1945.

COLLECTIE VELDWACHTERSVROUW A. COELEMAN-DIJKGRAAF (1916-2020)

▼ Statenbijbel van Van der Voort van Zijp voor de Willem de Zwijgerkapel. TUINDORPKERK, FOTO ARJAN DEN BOER

➤ Inschrift in de Statenbijbel van Van der Voort van Zijp.

TUINDORPKERK, FOTO ARJAN DEN BOER

Naamswijziging?

Van der Voort van Zijp deed recent nog postuum van zich horen. In de Nieuwe Kerk aan de Bollenhofsestraat in Utrecht-Oost is in 2014 in een 'geheim vak' in een kast een eeuwenoude Statenbijbel gevonden. Blijkens een inschrift heeft Van der Voort van Zijp, die tien jaar predikant was geweest,

de bijbel in 1934 bij de opening van de kapel in Tuindorp aan de Hervormde Gemeente daar geschonken. Later is de bijbel, mogelijk uit verlegenheid met het imago van Van der Voort van Zijp in Tuindorp, in de Nieuwe Kerk terechtgekomen. Tegenwoordig wordt hij bewaard in de Tuindorpkerk.

De naam Burgemeester Van der Voort van Zijpschool in Tuindorp veranderde in 1985 definitief in OBS (Openbare Basis School) Tuindorp. Af en toe werd nadien geopperd om ook de naam van de Burgemeester van der Voort van Zijp te veranderen. 'Foute mensen weggummen' uit de historie is echter niet in het belang van een aanspreekbaar collectief geheugen, zichtbaar maken en benoemen van gebeurtenissen en daden wel. Zo wordt voorkomen dat schadelijke ideologieën en hun vertolkers in het vergeetboek belanden. De parlementaire discussie in de jaren dertig over het verbod op NSB-lidmaatschap is ook tegenwoordig weer relevant. Burgemeester Van der Voort van Zijp vestigde de aandacht op zichzelf door zijn discriminerende uitlatingen tijdens zijn ambtsvervulling in het openbaar. Uitspraken zoals hij in 1933 te Goes deed, waren een afspiegeling van een eeuwenoude en helaas nog steeds bestaande animositeit jegens Joodse en andere medeburgers onder delen van de bevolking. Inzicht in ontwikkelingen die tot wandaden en oorlogsmisdaden hebben geleid, kunnen leerzaam zijn voor onze tijd.

Literatuur

- J.J. van Bolhuis, 'De binnenlandse politiek vóór mei 1940', in: *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd* deel 1 (Amsterdam/Arnhem 1947).
- A.Th.H. van den Hout, *De Nationaal-Socialistische Beweging in de Utrechtse gemeenten Maartensdijk en De Bilt* (doctoraalscriptie Utrecht 1968).
- Rob Hufen Hzn., *Tuindorp, geschiedenis van een bedrijvige gemeenschap in de 20e eeuw, tevens biografisch woordenboek*, (Utrecht 2001/2002).
- Rob Hufen Hzn., 'Maartensdijks Tuindorp in de Tweede Wereldoorlog', *St. Maarten* 54 (mei 2018) p. 20-26.
- D. Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950* (proefschrift Amsterdam 2017).

1 Thes. 2: 13.

Aangeboden aan de Nederlands Hervormde
Gemeente in Tuindorp, Maartensdijk, voor
haar nieuwe kerkgebouw.

De Burgemeester
C. v. d. Voort van Zijp.

Maartensdijk, October 1933.

Het Huis van Bewaring aan de Gansstraat, in 1942 gefotografeerd door Nico Jesse. HET UTRECHTS ARCHIEF

Een wetenschappelijk testament vanuit de cel

Geobiology van Lourens Baas Becking

De in Utrecht opgeleide bioloog Lourens Gerhardus Marinus Baas Becking (1895-1963) muntte in 1934 de term geobiologie, die staat voor het onderzoek naar de interactie tussen de fysieke aarde en de biosfeer. Op basis van zijn biologische kennis kwam hij tot een vroege vorm van de Gaia-hypothese: de aarde als levend organisme. Vanuit een cel in het Huis van Bewaring aan de Gansstraat in Utrecht schreef Baas Becking in 1944 een beklemmend appel aan de mensheid om onze planeet niet te vernietigen, maar als goede rentmeesters te beheren. Waarom zat hij daar gevangen?

Alexander J.P. Raat is bioloog en historicus. Hij transcribeerde en annotateerde Baas Beckings manuscript *Geobiology*.

Op woensdagavond 26 april 1944 vertrokken vijf personen met een houten motorboot vanuit Dordrecht richting zee. De boot duwde een motorloos vlet, geladen met bieten. Rond zes uur was ieder onopvallend aan boord gekomen. Zo'n vijf uur later waren ze in het Haringvliet aan de rand van het 'Sperrgebiet', waar ze tot half één wachtten op een geschikt moment om de duwboot achter te laten en zee te kiezen om naar

Engeland te varen. Aan boord waren twee hoogleraren: jurist, voormalig minister en rector van de Vrije Universiteit Victor Henri Rutgers (1877-1945) en bioloog Lourens Gerhardus Marinus Baas Becking. Rutgers had de bedoeling de Nederlandse regering in Londen op de hoogte te brengen van het antirevolutionaire verzet. Baas Becking was sinds 1930 hoogleraar plantkunde in Leiden, maar was in 1939 benoemd tot directeur van 's Lands Plantentuin in Buitenzorg, Nederlands-Indië. In maart 1940 was hij voor een kort bezoek naar Nederland gereisd om in Leiden zijn afscheidsoratie uit te spreken. Op de dag dat hij met de KLM zou terugvliegen, brak de oorlog uit en was hij gescheiden van zijn vrouw en kinderen die in Buitenzorg waren achtergebleven.

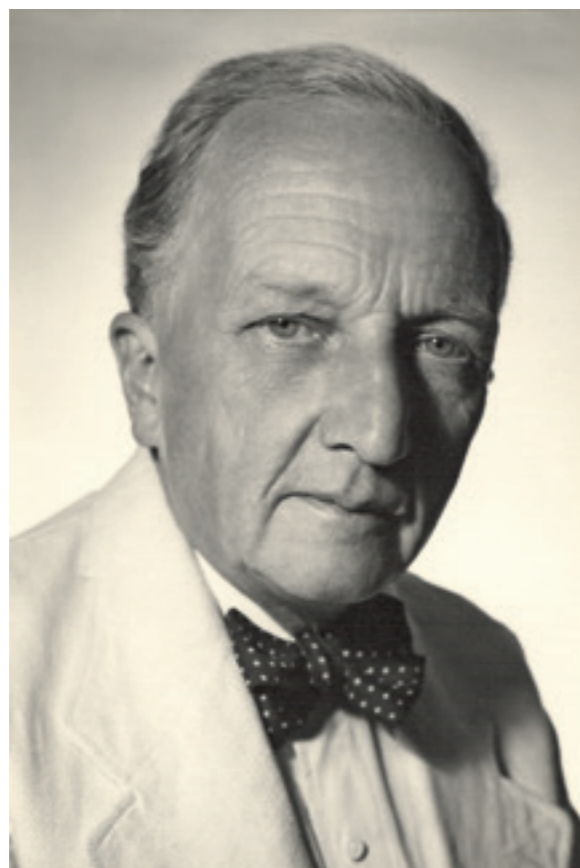
Na anderhalf uur op de Noordzee sloeg het noodlot toe. De motor van de boot weigerde dienst en het zeewater stroomde naar binnen. Baas Becking gebruikte zijn hoed om te hozen. Ze waren op dat moment ongeveer 40 kilometer uit de kust. Twee-en-halve dag was de boot stuurloos op volle zee. Op 29 mei werden ze in de monding van de Oosterschelde gedreven. Drie gewapende trawlers kwamen om drie uur 's middags aanzetten,

een ervan gelukte het bij de motorboot te komen. Aan boord van de trawler werden de mannen gefouilleerd. Bijtijds hadden ze alles wat gevaar op zou kunnen leveren overboord gezet.

Via het huis van bewaring in Middelburg kwamen ze voor 'Untersuchung' in de *Polizeigefängnis* in Haaren (Noord-Brabant) terecht. Daar verbleven ze zes weken, voordat ze op 27 juni zwaar geboeid werden overgebracht naar de *Kriegswehrmachtgefängnis* in het Huis van Bewaring aan de Gansstraat in Utrecht. Als Engelandvaarders moesten ze zich voor een militaire rechtbank verantwoorden. Het huis van bewaring aan de Gansstraat was de enige Duitse gevangenis in Nederland die onder de Wehrmacht ressorteerde. Op 5 juli werden ze verhoord. Een dag erna was de zitting van het *Feldkriegsgericht* aan de Plompstorengracht. Rutgers en Baas Becking werden veroordeeld tot twee jaar gevangenis met aftrek van voorarrest.

Gaia of Leven en Aarde

Lourens Baas Becking was een getalenteerd en veelzijdig bioloog, die hoog aanzien genoot van zijn leermeester, hoogleraar Frits Went (1863-1935), en zijn studiegenoten. Hij had in Utrecht bij Went plant- en dierkunde gestudeerd en was gespecialiseerd als plantenfysioloog. Kort na zijn afstuderen in juni 1919 was hij met zijn vrouw Rabina Havermans (1892-1949) naar Californië vertrokken. Daar behaalde hij in 1921 zijn doctorsgraad bij de Stanford University voor een embryologisch onderzoek van varens. In hetzelfde jaar keerde hij met Rabina voor zeven maanden terug naar Utrecht, waar hij in oktober 1921 promoveerde bij zijn

▲ Lourens Baas Becking omstreeks 1955, foto door H. Schenkel. AUSTRALIAN ACADEMY OF SCIENCE, CANBERRA.

▼ De directeurswoning van 's Lands Plantentuin in Buitenzorg (Bogor). UIT:T.F. RUIJBERG, 'S LANDS PLANTENTUIN BUITENZORG 1817-1992.

leermeester. Begin 1922 was Baas Becking weer terug in Stanford, waar hij tot Assistant Professor of Botany werd benoemd. Drie jaar later volgde zijn benoeming tot Associate Professor of Economic Botany.

In 1928 werd hij Herzstein Professor of Biology en directeur van het Jacques Loeb Laboratorium op het Hopkins Marine Station van Stanford University te Pacific Grove, verreweg de best uitgeruste faciliteit voor experimentele biologie van Stanford University. Twee jaar later werd Baas Becking gevraagd voor de leerstoel Algemene Plantkunde in Leiden; reden om eind december 1930 samen met zijn echtgenote, twee zoons en twee honden naar Nederland terug te keren.

Tijdens zijn sabbatical in 1927-1928 was Baas Becking gasthoogleraar in Utrecht. Op 3 oktober 1927 hield hij zijn oratie *Over de Algemeenheid van het Leven*, waarin hij over de relatie tussen levende organismen en de anorganische natuur sprak: 'Het leven heeft zich genesteld op de aarde en vlijt zich zoo dicht tegen haar aan, dat de biosfeer een tegenbeeld vormt van de andere lagen der aardkorst.' Dit werd het centrale thema van zijn wetenschappelijk werk. Baas Becking zag het leven als een continu proces tussen levende en niet-levende materie. Leven houdt zichzelf in stand door de uitwisseling van materie en energie. Leven is geen verschijnsel dat exclusief aan een individu is gebonden, het is een proces waarbij allerlei levensvormen van elkaar afhankelijk zijn.

In 1931 sprak hij in zijn Leidse oratie over *Gaia of Leven en Aarde*. Tien jaar later, tijdens de oorlog, schreef hij: 'Ik weet dat ik spreek over Gaia, de aarde, als een levend wezen. Misschien is dit een vorm van pantheïsme en moet het als zodanig worden beschreven. Maar wordt niet alles aangeduid als kettens en indruisend tegen de schijn, die mensen overgeeft aan hun hebzucht en hun ras?' De Gaia-hypothese zou eind 20e eeuw verbonden raken met de namen van Lyn Margulis en James Lovelock, die echter onbekend waren met Baas Beckings pionierswerk.

In 1933 hield Baas Becking een serie lezingen in het Haagse Diligentia, waarin hij zijn denkbeelden over het milieu in relatie met levende organismen verder uitwerkte. De lezingen werden het jaar erop gebundeld in het boek *Geobiologie of Inleiding tot de Milieukunde*. Daarin werden de fysische en chemische processen beschreven die essentieel zijn voor het leven. Het boek introduceerde de term 'geobiologie', waarmee een apart terrein van de biologie werd afgebakend en van een fundament voorzien. *Geobiologie* wordt in de wetenschappelijke literatuur nog steeds aangehaald, omdat Baas Becking daarin het zogenaamde 'ubiquiteits principe' formuleerde: 'Alles is Overall, maar, het Milieu Selecteert'. Dit principe, dat was ontleend aan het werk van zijn Delftse leermeester Martinus Beijerinck

(1851-1931), omschrijft de algemene aanwezigheid van micro-organismen, zoals bacteriën en algen. Alleen de samenstelling van het milieu bepaalt welke organismen tot expressie komen.

Geobiologie was het eerste Nederlandse boek over milieukunde. Het was geschreven voor een publiek van biologisch geïnteresseerden, maar het werd ook op universiteiten gebruikt bij de opleiding van plantenfysiologen en microbiologen. In Baas Beckings ogen was *Geobiologie* echter een oppervlakkige handleiding, die hij wilde omwerken tot een gezaghebbend wetenschappelijk handboek. Hij heeft hieraan tot 1940 gewerkt. Bij zijn vertrek naar Buitenzorg op Java in 1939 nam hij zijn aantekeningen voor een Engelstalige versie van het boek mee. In maart 1940, toen hij voor zijn afscheidsoratie naar Nederland reisde, liet hij de notaties echter achter in de directeurswoning van 's Lands Plantentuin in Buitenzorg.

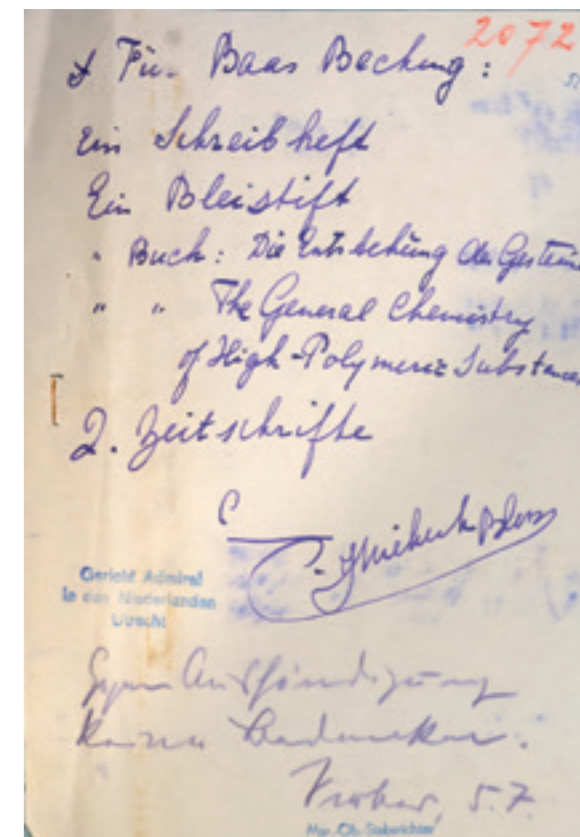
Eerdere ontsnappingspoging

Al in oktober 1940 had Baas Becking een poging gedaan om de oversteek naar Engeland te maken. Samen met Lodo van Hamel, de eerste Nederlandse geheim agent die in augustus 1940 vanuit Engeland was gedropt om een inlichtingennetwerk op te zetten, probeerde hij te ontsnappen. Dit mislukte door verraad van Nederlandse politieagenten. Het watervliegtuig dat hen op het Tjeukemeer zou ophalen, kwam onder zwaar Duits vuur en keerde gehavend terug in Engeland, zonder vluchtelingen. Baas Becking zat hiervoor van oktober 1940 tot april 1941 gevangen in het Oranjehotel in Scheveningen, grotendeels in 'Einzelfhaft'. Lodo van Hamel werd in juni 1941 gefusilleerd. Terug in Leiden was de universiteit gesloten, alleen de staf was in dienst gebleven. In 1942 nam Baas Becking met een groep Leidse hoogleraren ontslag, als protest tegen de maatregelen van de bezetter die joodse collega's troffen. Tot zijn tweede poging om naar Engeland te komen in april 1944 werkte hij als adviseur bij Unilever en deed onderzoek naar het conserveren van groente en fruit bij lage temperaturen. Hoewel zijn aantekeningen in Buitenzorg lagen, heeft Baas Becking tijdens de oorlog zijn werk aan *Geobiologie* in Leiden voortgezet. Na zijn ontslag mocht hij als repesaillemaatregel niet meer in Leiden wonen. Toch was hij regelmatig in de stad als onderduiker op Witte Singel 31, bij biologe en familiërvriendin Catharina Jacoba ('Tine') Niekerk-Blom (1902-1986). Zij was weduwe en woonde met haar vier dochters tegenover de Leidse Hortus Botanicus. Als medewerkster 'buiten bezwaar van 's Rijks Schatkist' had ze een onbetaalde aanstelling op het Botanisch Laboratorium en fungeerde zodoende als Baas Beckings verbinding met het laboratorium en de bibliotheek.

Schrijven in de cel

Na Baas Beckings mislukte ontsnappingspoging eind april 1944 bezocht Tine Niekerk hem in mei in de gevangenis in Haaren. Ze kreeg daarvoor toestemming van de *Marineoberstabsrichter* Karl Helmut Sieber. 'Ik mocht hem ook eten en boeken brengen, waaronder het geschrift, waarin hij dan zijn gedachten over de geobiologie met potlood neerschreef'. Het betrof een kasboek dat Baas Becking in april 1944 had aangeschaft. Met inkt heeft hij in Haaren daarin de structuur van de negen hoofdstukken van *Geobiologie* vastgelegd. Op 5 juli 1944 bezocht Niekerk hem opnieuw, ditmaal in de *Wehrmachtgefängnis* in Utrecht. Op een door haar getekend ontvangstbewijs staat dat zij voor Baas Becking had meegenomen: 'Ein Schreibheft, ein Bleistift, ein Buch: *Die Entstehung der Gesteine*, ein Buch *The General Chemistry of High-Polymer Substances*, 2 Zeitschriften'. Sieber noteerde op het bewijs 'Gegen Ausländischen keinen Bedenken'. Het 'Schreibheft' was waarschijnlijk het geschrift over geobiologie dat Niekerk hem eerder in Haaren had gegeven.

Victor Rutgers en Lou Baas Becking bleven na hun veroordeling nog tot 29 augustus 1944 in de Utrechtse gevangenis, waar ze een cel met elkaar deelden. Rutgers kreeg wel literatuur over strafrecht toegestuurd, maar tot veel werken kwam hij niet. De laatste weken was hij zeer rusteloos. De tijd dat hij naar Duitsland zou worden gebracht, ontzette hem. Hij vreesde dit niet te zullen overleven. Na de oorlog schreef Baas Becking in herinnering aan zijn celgenoot: 'Ik schreef een boek over de aarde en den mensch. Hij was er altijd geheel bij, als een jachthond op het spoor, rusteloos enthousiast, met impromptu ingevingen, die mij hielpen. Zoo schreef ik over een stad als een organisme, met zijn stofwisseling, zijn energie-productie.'

▲ Ontvangstbevestiging van materiaal voor Baas Becking, Wehrmachtgefängnis Utrecht, 5 juli 1944. NIOD, AMSTERDAM

▼ 'Sprekerlaubnis' Baas Becking voor mevrouw Niekerk, Wehrmachtgefängnis Utrecht, 7 juli 1944. NIOD, AMSTERDAM

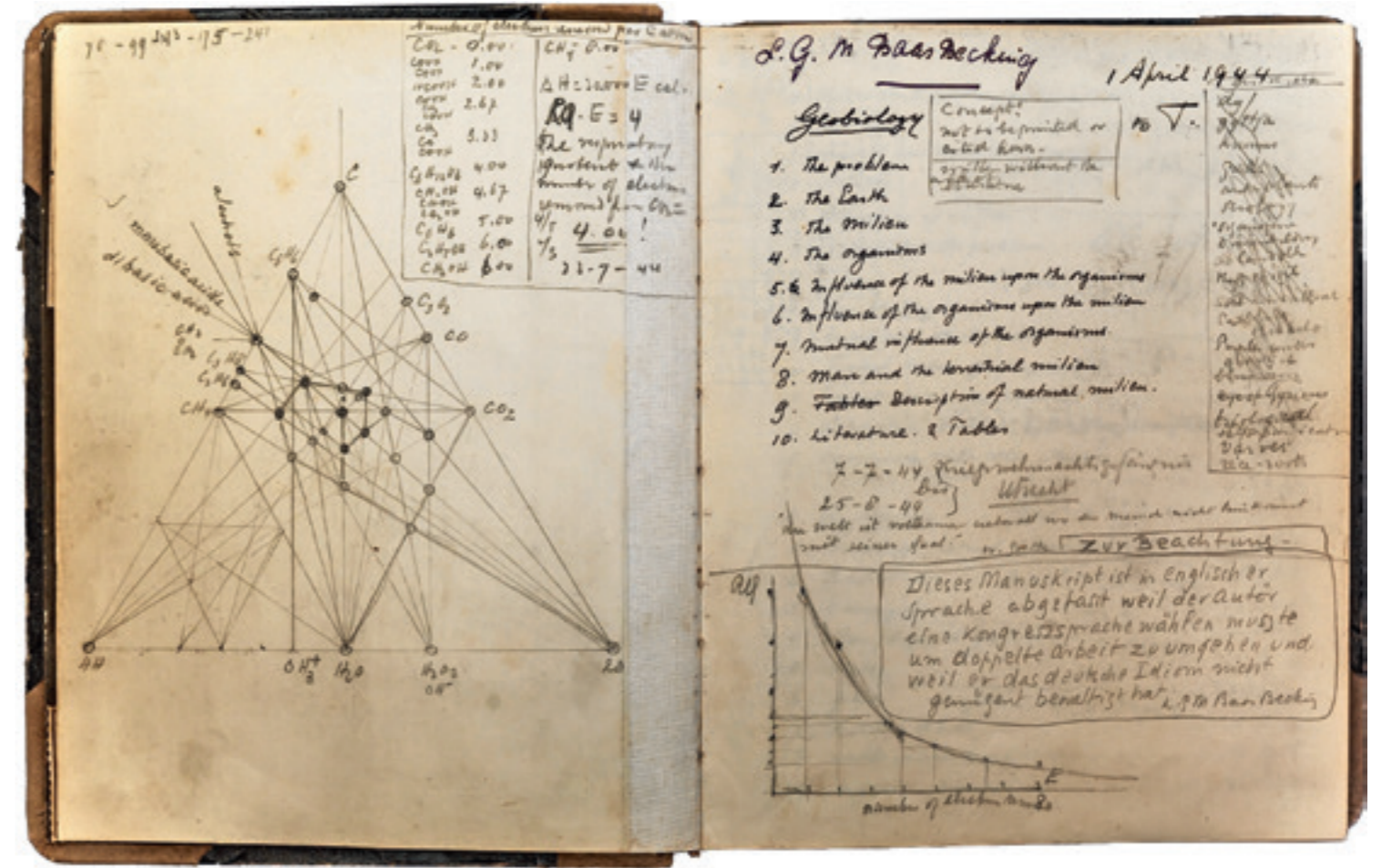
> Omslag van Baas Beckings manuscript *Geobiology*, 1944.

COLLECTIE A.J.P. RAAT, UTRECHT

> Titelpagina van het manuscript *Geobiology*, 1944.

COLLECTIE A.J.P. RAAT, UTRECHT

✓ Foto uit de 'Personalakten' van Lourens Baas Becking ('Baas Lorenz') van 30 augustus 1944 bij zijn registratie als gevangene in tuchthuis Siegburg. NIOD, AMSTERDAM

Ze beschikten in de cel over een bijbel, die beiden tot inspiratie diende. 'Hij gaf mij te lezen Ezechiël 27, waarin de rijkdommen van Tyrus beschreven staan. En toen ik sprak over de verwoestingen die de mensch aanricht op aarde, toonde hij mij plaatsen uit Jesaja, en wij dachten aan het van oudsher verwoeste land van Palestina en lazen de woorden van den profeet uit zijn Engelsch bijbeltje: "the earth is defiled by the inhabitants thereof".'

Het boek dat Baas Becking in zijn cel met potlood in kriebelschrift schreef, was *Geobiology*, een grondige uitwerking en actualisering van zijn tien jaar eerder gepubliceerde *Geobiologie*. Met het vooruitzicht van twee jaar tuchthuis begreep hij dat de kans groot was dat hij het niet zou overleven. Het boek was daarom zijn wetenschappelijk testament. Hij schreef *Geobiology* in het Engels, volgens zijn aantekening op het titelblad, 'weil der Autor eine Kongresssprache wählen musste um doppelte Arbeit zu umgehen und weil er das deutsche Idiom nicht genügend bewältigt hat'. Op de eerste pagina van het 386 pagina's tellende manuscript noteerde hij dat hij vrijwel geen literatuur tot zijn beschikking had. In zeven weken deed hij 123 maal een met datum gemarkeerde toevoeging. In totaal schreef hij circa 70.000 woorden, verdeeld over 76 door hem tevoren in het kasboek aangegeven onderdelen. Hij vulde die delen met tekst en figuren.

Een beklemmend appel

Ondanks de benarde schrijfstomdigheden werd *Geobiology* een indrukwekkend geschrift over chemische en fysische processen die de relatie tussen leven en aarde bepalen. De inhoud is echter niet alleen toegankelijk voor biologen en geologen. Vooral het hoofdstuk 'Man and the Terrestrial Milieu' is blijvend actueel. Dit thema van *Geobiology* wordt geïntroduceerd in de eerste alinea van het manuscript: 'De mens leeft op aarde, en hoewel zijn Koninkrijk niet van deze wereld is, lijkt dit onvoldoende reden om onze relatie met onze pleegplaneet te verwaarlozen, die de enige verblijfplaats van de mensheid is geweest en waarschijnlijk zal blijven.' De mens is de aarde als een speeltuin gaan zien zonder zich te bekommeren over het onderhoud, volgens Baas Becking. 'We zijn in plaats van rentmeesters en beheerders, vanden geworden, verrot en verspild, die dit deel van ons goddelijk erfgoed in een steeds hoger tempo vernietigen.' De emotionele betrokkenheid van Baas Becking bij de manier waarop de aarde door de mens is geplunderd, werd versterkt door zijn persoonlijke situatie, gescheiden van zijn familie en slachtoffer van het brute oorlogsgeweld, dat door hem werd verafschuwd. Het resulteerde in een uiterst sombere levensvisie waarin hij mensen als vernielzuchtige monsters beschouwde. 'Als we maar de moed hadden, zouden we van de aarde één prachtige tuin kunnen maken - als

we het geloof en de moed hadden, zouden we de spanningen van elk individu kunnen gebruiken om deze doelen te bereiken. We kloppen onszelf echter op de schouder als we een nieuwe woestijn hebben geschapen, en het nederige Babel dat deze wereld is, hebben vergroot.'

Het is een beklemmend appel dat Baas Becking vanuit het Huis van Bewaring aan de Gansstraat op zijn lezers deed. Behalve een gedetailleerde en vaak emotionele analyse bood hij echter geen oplossing. Het manuscript van *Geobiology* werd afgesloten met een serie citaten uit een Engels bijbeltje, het resultaat van de gesprekken die hij met Rutgers in de Utrechtse cel voerde. Op 29 augustus 1944 werden Victor Rutgers en Lou Baas Becking geboeid naar het station in Utrecht vervoerd om naar het

Duitse Kleef te gaan. Rutgers was in 'high spirits', schertste en lachte gedurende de hele reis. De *Haftanstalt* in Kleef fungeerde als opvangplaats van getransporteerde gevangenen. Daar, op de binnenplaats, zagen zij elkaar voor het laatst. Victor Rutgers werd op transport gezet naar de gevangenis in Bochum, waar hij op 5 februari 1945 overleed nadat hij mishandeld was omdat hij zijn Engelse bijbeltje aan een mede-gevangene had uitgeleend. Baas Becking kwam in september in het *Arbeitslager* in Porz terecht en in januari 1945 in het tuchthuis Siegburg. In maart kreeg hij vlektyfus, maar hij overleefde de ziekte en de barbaarse omstandigheden. Op 10 april 1945 werd Baas Becking samen met andere gevangenen in Siegburg bevrijd door het Amerikaans Eerste Leger.

Door allerlei omstandigheden zou het tijdens zijn leven nooit tot een uitgave van *Geobiology* komen. Het handgeschreven manuscript had Baas Becking na de oorlog aan Tine Niekerk geschonken. Zij overleed in 1986. Het document kwam uiteindelijk bij een autografehandelaar in Zuid-Duitsland terecht. Het is enkele jaren geleden door mij gekocht en in de coronaperiode getranscribeerd, geannoteerd en van een inleiding voorzien. In april 2022 is het open-source gepubliceerd in *Geochemical Perspectives* van de European Association of Geochemistry (EAG). Na het afronden van mijn boek over leven en werk van Lourens G.M. Baas Becking zal ik het manuscript van *Geobiology* schenken aan de Leidse Universiteitsbibliotheek.

Bronnen

- L.G.M. Baas Becking, *Geobiologie of Inleiding tot de Milieukunde* (Den Haag 1934).
- B. de Gaay Fortman, *Levensbericht van Prof. mr. V.H. Rutgers* (Kampen 1946).
- Tjeerd de Jong, 'Hantje de Jong, Predikant en Verzetstrijder, Verzet, Engelandvaarders', www.hantjedejong.nl.
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel IV (2e band), p. 706-711; deel 5 (1e band), p. 77-80; deel VIII (1e band), p. 276-279.
- H. Korting, *Lodo Het korte leven van de eerste geheimagent uit Londen in de Tweede Wereldoorlog* (Ondine 2012).
- A.J.P. Raat (ed.), 'Laurens G.M. Baas Becking *Geobiology*', *Geochemical Perspectives* 11-1 (2022). Open-source pdf: <https://www.geochemicalperspectives.org/online/v11n1/>.

De aantekeningen van Baas Becking in dit artikel zijn door de auteur uit het Engels vertaald.

Vondsten uit Fort Vechten en hun vinders

In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is een (bescheiden) expositie te zien over twee eeuwen archeologisch onderzoek in Vechten bij Bunnik. Honderd bijzondere Romeinse vondsten worden afgewisseld met tekeningen, onderzoeksverslagen en foto's. Er is niet alleen aandacht voor de archeologische voorwerpen, maar evenzeer voor de mensen die ze verzameld hebben. Zo is het behalve een archeologische ook een historische tentoonstelling geworden. Tegelijk is het een eerbetoon aan jonge amateurarcheologen uit de jaren zeventig die genegeerd werden door de officiële archeologie. De afgelopen jaren zijn veel vondsten uit hun verzamelingen aan de museumcollectie toegevoegd.

Arjan den Boer studeerde Algemene Letteren en is eindredacteur van dit tijdschrift.

Al sinds de 16e eeuw was bekend dat er Romeinse oudheden te vinden waren bij Vechten. Pas vanaf 1829 werd dat professioneel aangepakt. De Utrechtse Commissie tot nasporing en opdelving van Romeinse Oudheden organiseerde toen de eerste opgravingen. Vijf jaar later kwam archeologiepionier Caspar Reuvs (1793-1835), de eerste directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, zelf onderzoek doen. Het Leidse museum heeft dus een lange historie met Vechten. Ook tijdens de bouw van het fort voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden tussen 1867 en 1870 veel Romeinse restanten

aangetroffen. Geniekapitein Guillaume Marcella (1836-1875) kocht de gevonden voorwerpen van de bouwarbeiders en stuurde ze per trekschuit naar Leiden, waar het museum ze aan de collectie toevoegde. Tot deze vondsten behoorden een compleet zwaard, een dolk, beslagstukken van rijtuigen en twee miniatuuraltaren van kalksteen. Op één altaar staat de antieke naam van Vechten vermeld: Fectio. In 1892 zette het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (PUG) het onderzoek in Vechten voort. Voor die opgravingen is op de tentoonstelling maar weinig aandacht. Vanaf 1914 ging het Rijksmuseum van Oudheden zelf opgraven bij Fort Vechten. Daarbij vond men een bijna complete

schaal van terra sigillata (gestempeld aardewerk), evenals een verzilverd paardenhoofdstel en een houten emmer van een waterput. Archeoloog en RMO-conservator August Eduard Remouchamps (1892-1927) bracht de bebouwing van de opeenvolgende Romeinse versterkingen in kaart. Remouchamps overleed echter in 1927 aan de gevolgen van een infectie die hij opliep bij de opgravingen in Vechten.

Jaren zeventig

In de tweede helft van de 20e eeuw was er weinig vakmatige interesse meer en sprongen amateurs in het gat. Zoals Jan van Putten, die vanaf 1969 bij het leggen van pijpleidingen in Vechten resten van het Romeinse verleden aantroef. En in 1977 werd bij de verbreding van de A12 de oude rivieroever naast het fort afgegraven. Omdat die oever in de Romeinse tijd diende als haven en afvaldump, bleek de grond rijk aan vondsten. De stort trok vele 'schatgravers' aan, al dan niet met metaaldetectoren. Een van hen was Pim Wttewaall, die op zondag of in zijn pauzes uit de omgeving van Houten naar Vechten kwam om objecten te zoeken, overigens in navolging van zijn moeder. Ook Ben en Wil Elberse uit Odijk zochten in eerste instantie aan het oppervlak van de gestorte grond, maar al snel maakten ze diepe kuilen, wat niet ongevaarlijk was. Resultaat had het wel: de broers vonden onder meer een spectaculaire Romeinse ruitershelm met adelaarskop. Op de expositie hangt een foto waarop een van

Bespreking

- < Drie Romeinse helmen, 50-300 na Christus, gevonden in Vechten. [RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN](#)
- 7 Opgravingen door het Provinciaal Utrechts Genootschap (PUG), 1892. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Pim Wttewaall en Wil en Ben Elberse zoeken in de grond langs de A12, 1977. [WIL KUIPERS](#)
- √ Wil Elberse met gevonden Romeinse ruitershelm, 1977. [FAMILIE ELBERSE](#)

de broers de helm op heeft, iets wat een professionele archeoloog niet zo snel zou doen. Het contrast is groot tussen de foto's met lachende jongens en een 19e-eeuwse opname van ernstig kijkende arbeiders die Romeinse spullen uit de modder halen. Vanuit de archeologische wereld was er in de jaren zeventig en tachtig weinig aandacht voor de vondsten uit Vechten, ook niet bij het museum. De enige die wel het belang zag, was Cor Kalee van het Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij kwam naar Vechten, legde contact met de verzamelaars en documenteerde hun vondsten. In de loop der jaren inventariseerde Kalee vele collecties, een belangrijke documentaire bron volgens de tentoonstellingstekst.

Herwaardering

Inmiddels is geen sprake meer van dédain voor de amateurarcheologen, zo bewijst de expositie. Een aantal van hun verzamelingen is de afgelopen jaren zelfs in de museumcollectie opgenomen. Bij elkaar gaat het om tienduizenden voorwerpen, waaronder bijzondere metaalvondsten die aantonen dat Vechten een van de belangrijkste plaatsen langs de Romeinse grens in Nederland moet zijn geweest, aldus het

museum. Topstukken zijn drie versierde Romeinse ruitershelmen - zoals die met de adelaarskop - en een bronzen gezichtsmasker. Bijzonder zijn ook de talrijke versierde schrijfstiften, schoenzolen in alle soorten en maten en veel houten voorwerpen die in de zuurstofarme grond goed bewaard bleven: raamkozijnen, kammen en een schrijfplankje met een ingekrast adres.

De tentoonstelling is relatief klein, maar afwisselend. Wie na honderd Romeinse voorwerpen nog meer wil zien, kan in de museumwinkel de bijbehorende publicatie aanschaffen, waarin maar liefst driehonderd vondsten aan bod komen. Het boekje vormt ook een aanvulling op de wat summierere tentoonstellingsteksten. Behalve aan de Romeinen zijn hoofdstukken gewijd aan de onderzoeksgeschiedenis van Vechten en aan verzamelen in de jaren zeventig.

Tentoonstelling *Vondsten uit Fort Vechten*. T/m 31 oktober 2024, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Bezoekinformatie: www.rmo.nl.

Jasper de Bruin, *Vondsten uit Fort Vechten*. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, 2023. ISBN 978-90-712015-0-9. 96 blz., €12,50. Verkrijgbaar in de museumwinkel en op www.rmo.nl.

Signalementen

Armand Heijnen

Zwarte schapen

Jan Lodewijk Pierson (kleinzoon van kunsthistoricus Allard Pierson) en zijn echtgenote Lucie Marie Franssen stonden onder invloed van de Leidse hoogleraar filosofie Gerard Bolland, die zich in scherpe bewoordingen uitsprak tegen katholicisme, algemeen stemrecht, pacifisme, vrouwenbeweging, homoseksuelen en Joden - en vóór de doodstraf. Maar vooral had deze antidemocraat een hartgrondige hekel aan socialisme en communisme. Gedachteloos dat, zo lezen we in het boek van Herman Langeveld over het echtpaar Pierson-Franssen, een goede voedingsbodem was voor fascistische sentimenten.

De Piersons zochten in 1929 aansluiting bij Mussolini-bewonderaar Henri Peter Blok, hoogleraar in de kunstgeschiedenis van Egypte en Voor-Azië aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Samen met Pierson stond Blok aan de wieg van het Nieuw Verbond van Nationalisten, een van de vele clubs die het fascistische gedachtegoed voet aan de grond wilden doen krijgen in Nederland. Het boek van Langeveld behandelt behalve de werdegang van het echtpaar Pierson vooral ook deze fascistische splinterpartijen tussen 1922 en 1934. In dat laatste jaar zou de NSB van Anton Mussert uiteindelijk de boventoon krijgen.

In 1930 werd Jan Lodewijk Pierson in Utrecht benoemd tot bijzonder hoogleraar Japans, een leerstoel die verbonden was aan de zogeheten 'Oliefaculteit' voor Indische ambtenaren, waaraan wel meer sympathisanten van het fascisme verbonden waren. Al na tweeënhalf jaar kwam er een einde aan Piersons hoogleraarschap nadat hij een dame, die een meningsverschil had met zijn vrouw, toegang tot de collegezaal had geweigerd.

Uiteindelijk zagen de Piersons zich gedwongen aan te haken bij de NSB, hoewel ze zich meer thuis voelden bij de Italiaanse variant van hun 'vriend' Mussolini dan bij het Duits nationaalsocialisme, waarmee de door hen als zwakke leider beoordeelde Mussert koketteerde. Desalniettemin droeg Jan Lodewijk Pierson in 1938 een door hem gemaakte vertaling van 8e-eeuwse Japanse poëzie op aan Hitler. Dat hij ook na de Duitse inval bleef sympathiseren met het fascisme, blijkt wel uit zijn correspondentie. Zijn briefpapier had als motto 'Fascismo è salvezza' (fascisme is de redding) en hij ondertekende 'met fascistengroet'.

Tijdens de Duitse bezetting ontplooiden de Piersons geen verdere politieke activiteiten. Na de oorlog werden ze gevangen gezet, maar in 1947 werd Jan Lodewijk buiten vervolging gesteld en een jaar later ook Lucie. Langeveld kwalificeert vooral Lucie als een 'kwaadaardige' vrouw en Jan Lodewijk als kamergeleerde die sterk onder invloed van zijn echtgenote stond.

Herman Langeveld, *De zwarte schapen van de familie. Het fascistische echtpaar Pierson-Franssen tussen Mussolini, Mussert en Colijn*. Hilversum, Verloren 2023. ISBN 978-94-645-5086-3. 160 blz., € 20,-.

Oorlogsdagboek

'Probeer het in 's hemelsnaam als je het gevaar ziet naderen. Blijf uit de klauwen van die bandieten.' Aldus een hartenkreet van Nico, de broer van Hens Lindeman, wiens oorlogsdagboek onlangs is bezorgd door Victor Frederik. Lindeman was tussen november 1941 en april 1943 leraar op de Joodse school in Utrecht; in het dagboek beschrijft hij precies die periode. Dat levert veel verhalen op over wat Joden in die dagen hadden te doorstaan: over huisuitzetting, zoektocht naar onderduik-

adressen, keuring voor de Arbeitseinsatz, razzia's en deportaties, valse persoonsbewijzen en zo meer. Sommige passages maken duidelijk dat klein leed enorm groot kan zijn. Bijvoorbeeld als de Lindemans hun fietsen moeten inleveren. Dochter Rivka had net fietsen geleerd en een klein fietsje gekregen: 'Ze is zo blij geweest met dit cadeau; nu zal ze het alweer moeten missen. Graag had hij haar deze teleurstelling bespaard..., maar dit keer gaat het niet.'

Victor Frederik was nog een jongetje toen 'oom Hens' (eigenlijk geen oom, maar voormalig collegadocent van vader Frederik) bij hen thuis in Utrecht op bezoek kwam vanuit Palestina, waarheen hij na de oorlog was geëmigreerd en waar hij in 1956 hoogleraar was geworden aan de technische universiteit in Haifa. De titel *Les in oorlogstijd. Dilemma's voor een Joodse leraar* is enigszins misleidend. Dilemma's beschrijft Lindeman genoeg, maar over zijn school (eerst in Ondiep, later in de synagoge aan de Springweg) komen we weinig te weten. We lezen hooguit dat de schoolbanken en de speelplaats ieder jaar wat leger raakten en dat de leerkrachten hun best deden om zo gewoon mogelijk les te blijven geven. Victor Frederik heeft het dagboek voorzien van uitgebreide toelichtingen, duidingen, beeldmateriaal en bronnen. Dat is beslist een meerwaarde; het persoonlijke wordt daarmee in verband gebracht met de algemene oorlogsgeschiedenis, iets wat Lindeman ongetwijfeld gewaardeerd zou hebben, want hij schreef zijn dagboek niet in de ik-vorm maar in de meer afstandelijke derde persoon.

Hens Lindeman en Victor Frederik, *Les in oorlogstijd. Dilemma's voor een Joodse leraar*. Utrecht, eigen beheer, 2023. ISBN 978-94-6481-351-7. 244 blz., € 24,95.

Dorpsbestuurders

In 1811 bracht Napoleon met keizerin Marie-Louise en een groot gevolg een bezoek aan Nederland. Op doortocht van Utrecht naar Amsterdam deed het gezelschap Loenen aan om van paarden te wisselen. In het versierde dorp hing een bord met als opschrift (in het Frans): 'Napoleon was geen dwaas door met Marie-Louise te trouwen'. De keizer, nog niet zolang gescheiden van Joséphine, raakte hierdoor ontstemd en vroeg de burgemeester wie verantwoordelijk was. 'Ik, sire', zei de burgemeester argeloos. Waarop Napoleon in lachten uitbarstte en de burgemeester een snuifdoos overhandigde, met de woorden: 'Wanneer u hieruit een snuifje neemt, zult u denken aan Marie-Louise.'

Die burgemeester was Johannes Sanderson (1778-1846), of beter gezegd: hij was achtereenvolgens schout, 'maire', opnieuw schout en vanaf 1825 burgemeester, en dat van maar liefst vier Utrechtse en twee Noord-Hollandse gemeenten. Wim van Schaik schreef een fraai geïllustreerd boek over deze plattelandsburgemeester als vervolg op zijn proefschrift over Utrechtse dorpsbesturen tussen 1780 en 1820. Tijdens zijn veertigjarige carrière maakte Sanderson de overgang mee van Republiek der Verenigde Nederlanden naar Bataafse Republiek, naar Frans-Napoleontische tijd en uiteindelijk naar het koninkrijk onder Willem I. In die periode veranderde zijn functie van louter plaatselijk bestuurder tot vertegenwoordiger van het centrale gezag, als 'dienaar van de Kroon'. Behalve met een toenemende mondigheid van de burgerij had hij te maken met een groeiende invloed van nationale en provinciale overheden. Begrijpelijk dat hij vanaf 1840 zijn werkzaamheden als burgemeester van Kortenhoef, Nigtevecht, Nederhorst den Berg, Loenersloot en Laag

Nieuwkoop geleidelijk afbouwde. Alleen van Loenen bleef hij tot zijn dood in 1846 burgemeester. Het toeval wil dat gelijktijdig een boek verscheen over dorpen aan de oostkant van Utrecht, over ongeveer dezelfde periode (1795-1802) en ook nog eens geschreven door ene Van Schaik. Navraag wees uit dat Kees, auteur van *Vrijheid, gelijkheid en broederschap in het Kromme-Rijngebied*, geen familie is van Wim van Schaik. Wat beide auteurs gemeen hebben is dat ze laten zien hoe de nationale geschiedenis doorwerkte in kleine plattelandsgemeenten. Kees van Schaik doet uitgebreid verslag van zijn onderzoek naar dertien dorpen in het Krommerijngebied, zoals Bunnik, Houten, Odijk, Tull en 't Waal en Werkhoven. Hij spitst zijn boek toe op de revolutionaire periode eind 18e eeuw, toen de patriotten tegenover de prinsgezinde organisten kwamen te staan - dus de voorstanders van een bewind zonder stadhouder Willem V en degenen die Oranje in het zadel wilden houden. Om een burgeroorlog te voorkomen, verboden de Staten van Utrecht alle orangistische of patriotse uitingen. In het Krommerijngebied liep die scheidslijn ook tussen rooms-katholieken, die in Willem V een vertegenwoordiger van de calvinisten zagen en zich derhalve tot de patriotten voelden aangetrokken, en de gereformeerde plattelandsbevolking die overwegend orangistisch was. De 'maarschalken' die de orde moesten bewaren, onderzochten in vrijwel alle kerkdorpen grotere en kleinere misdragingen. In 1788 moesten zij bijvoorbeeld in actie komen in Montfoort omdat tijdens het kolfspel twee partijen elkaar hadden bestookt met Oranje-gezangen dan wel patriotse liederen. Dat veranderde toen in 1793 de Staten van Utrecht capituleerden in de oorlog met de Fransen, die door de patriotten als bevrijders werden binnengehaald. De daarop volgende Bataafse Omwenteling maakte de orangisten het leven zuur. De maarschalken traden niet langer op tegen beide partijen, maar alleen tegen 'misdragingen' van prinsgezinden. Het getouwtrek tussen de 'radicalen' en de orangisten en tussen rooms en gereformeerden zou tot 1801 duren, toen de grondwet ook prinsgezinden weer stemrecht gaf.

Wim van Schaik, *Tussen bewind en burger. Johannes Sanderson (1778-1846), plattelandsburgemeester*. Breukelen, eigen beheer, 2023. ISBN 978-90-9037320-1. 208 blz., € 30,-. Bestellen via boekhandel Van Kralingen in Breukelen of Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen.

Kees van Schaik, *Vrijheid, gelijkheid en broederschap. Revolutie in het Kromme-Rijngebied 1795-1802*. Hilversum, Verloren. 2023. ISBN 978-94-645-5083-2. 472 blz., € 35,-.

Martinus

Bij gelegenheid van de viering 900 jaar Utrechtse stadsrechten in 2022 verscheen het boek *Het Wonder van Sint Maarten* met daarin veel aandacht voor bisschop Radboud, die een compleet 'office' (kooorgebed) ter ere van Sint Maarten schreef. Het boek onderstreepte de verbondenheid van de stad Utrecht met haar schutspatroon Sint Maarten. Wellicht reden voor Ton Meijers om nog eens dieper in dat leven van Sint Maarten te duiken. Afgelopen november overhandigde hij het eerste exemplaar van zijn boek *De levensweg van Martinus van Tours volgens Sulpicius Severus* aan Dick de Jong, voorzitter van de honderdjarige vereniging Oud-Utrecht. Severus, een tijdgenoot van Martinus (eind 4e, begin 5e eeuw), schreef zijn *Vita* om de heilige als lichtend voorbeeld

te stellen binnen een kerk die volgens hem gebukt ging onder het verdorven gedrag van priesters en prelaten. Meijers schrijft in zijn verhelderende inleiding dat het de eerste levensbeschrijving van een heilige was, waarmee Severus aan de wieg stond van een nieuw literair genre. Hij sprak uitvoerig met Martinus zelf en met personen uit diens omgeving. Het alom bekende verhaal over Martinus - dat hij zijn soldatenmantel deelde met een verkleumde arme - komt uit Severus' beschrijving, maar daarnaast dist hij nog andere wonderverhalen op, van genezingen en duiveluitdrijvingen tot opwekking uit de dood aan toe. Het is een prachtig uitgegeven boek, waarin veel te genieten valt, ook voor wie zich met het christelijk vocabulaire of met een 5e-eeuwse tekst geen raad weet. Vooral de illustraties zijn prachtig en divers - van striptekeningen tot lantaarnconsoles, van devotieprentjes tot glas-in-loodramen - en laten zien hoezeer Martinus nog in de stad Utrecht verankerd is.

Ton Meijers (vertaling en inleiding), *De levensweg van Martinus van Tours volgens Sulpicius Severus en Gregorius van Tours*. Utrecht, Matrijs, 2023. ISBN 978-90-5345-596-8. 160 blz., € 24,95.

Gregorius

Het St-Gregorius College bestaat 150 jaar en dat is aanleiding voor een jubileumboek. Daarin staat een tiental interviews met oud-leerlingen, onder wie bisschop Ted Hoogenboom, zangeres Sharon Doorson en televisiepresentator Dwight van de Vijver, maar ook met winkelier Edwin Koot 'van de overkant'. Een historisch overzicht mocht natuurlijk niet ontbreken, maar dat is een nogal warrig verhaal geworden. In de beschikbare 25 tekstpagina's heeft de auteur te veel tegelijk willen behandelen. Gebouwen, personen, congregaties, onderwijswetenswaardigheden, schoolbeleid, katholieke identiteit... het laat de lezer duizelen. Pas als de laatste jaren in beeld komen, vanaf pakweg de jaren tachtig, begint het verhaal structuur te krijgen. Dan komen ook de specialisaties aan bod met de namen Waldorf (vrijeschoolonderwijs) en Descart (excellente havo-vwo op het gebied van kunst en techniek), evenals een voorgenomen verhuizing naar het groenige gebouw aan de Grebbebergraan.

Maurice Hengeveld e.a. *150 jaar Gregorius*. Utrecht, eigen beheer, 2024. 108 blz. Op te vragen via administratie@gregorius.nl.

Waterlinie

Museum Dorestad heeft zijn vierde magazine *De Kromme Rijn vertelt* uitgebracht. Na eerdere afleveringen over waterbeheer, kastelen & landgoederen en fruitteelt ligt de focus in dit winternummer op de Hollandse Waterlinies. Een via crowdfunding mogelijk te maken vijfde en zesde deel zijn nog in de maak - over de Romeinse limes en over Dorestad, het huidige Wijk bij Duurstede. Aflevering vier bevat mooie verhalen en (historisch) beeldmateriaal over bijvoorbeeld inundatie - waarvoor de Waterlinie was aangelegd - en de forten met hun veelal groene omgeving. Bijzonder aardig is een verhaal over militaire kunst: achter nogal wat fortmuren gaat graffiti schuil, gemaakt door soldaten die er ooit gelegerd waren.

De Kromme Rijn vertelt, Hollandse waterlinies. Wijk bij Duurstede, Museum Dorestad, 2024. ISSN 2773-1960. 60 blz. Gratis verkrijgbaar via www.museumdorestad.nl/magazines.

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

HERITAGE AUCTIONS EUROPE

Het grootste veilinghuis voor collectibles

Gratis taxatiedagen voor:

MUNTEN
BANKBILJETTEN
POSTZEGELS
MILITARIA
GOUD & ZILVER
SIERADEN
KUNST
ANTIJK

Meer informatie?
www.ha-europe.com

Energieweg 7 | 3401 MD | IJsselstein
030 6063944 | info@ha-europe.com

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 719327 750797